

‘European comes here for ideas’

De Amerikaanse reis van Jan de Bie Leuveling Tjeenk in 1912

Kasper van Ommen

In zijn essay ‘The Method of Ariadne: tracing the Lines of Influence between Some American Sources and their Dutch Recipients’¹ vergelijkt T.A.P. van Leeuwen het speuren naar feiten en ontwikkelingen door de architectuurhistoricus met het volgen van de draad van Ariadne door Theseus in het labirint van Knossos. In het geval van de Amerikaans-Nederlandse wisselwerking, betoogt Van Leeuwen, is het van het grootste belang dat *alle* mogelijke lijnen gevolgd worden. Aan de reeds bestaande getuigenissen van Nederlandse architecten als Berlage en Van ’t Hoff kan nu een nieuwe bron toegevoegd worden. In een reisdagboek van de architect Jan de Bie Leuveling Tjeenk, dat nog niet eerder in de openbaarheid geweest is, wordt een zeer informatief beeld geschetst van de Amerikaanse architectuur in het begin van deze eeuw.²

‘De wereld om’

Direct na het behalen van zijn ingenieursdiploma aan de Technische Hogeschool te Delft vertrok de 27-jarige Jan de Bie Leuveling Tjeenk (1885-1940) voor een reis om de wereld. Dit was toen nog een uitzonderlijke onderneming, maar de meer gebruikelijke Grand Tour, een reis naar Italië met een verblijf in Rome, had hij tijdens zijn studie al gemaakt.

Deze reis zou via Amerika naar het Verre Oosten leiden, waar onder andere Japan, China en Singapore door hem bezocht zouden worden. In de 19de eeuw was Amerika als cultuurdragende natie in de interessesfeer van reizigers gekomen. Ook op het gebied van de architectuur trok Amerika aan het eind van de vorige en het begin van deze eeuw sterk de aandacht. Op zoek naar een nieuwe, van de historische stijlen verlorene architectuur hoopten de Europese architecten nieuwe inspiratie in het ‘land van de onbegrensde mogelijkheden’ te vinden. Omdat de communicatiemiddelen in deze periode nog niet ten volle ontwikkeld waren ontstond de behoefte om zich persoonlijk op de hoogte te stellen van de situatie zoals die in het buitenland ontstaan was. Er ontstond een stroom aan persoonlijke contacten tussen Nederland en Amerika, die zijn hoogtepunt vond in de vriendschap tussen de architect William Gray Purcell (1880-1965) en H.P. Berlage. In 1906, tijdens een bezoek aan Nederland, werden Purcell en zijn vriend en latere zakenpartner George Feick Jr. (1881-1945) door Berlage rondgeleid door onder andere de Beurs van Amsterdam. In 1911 bracht Berlage op uitnodiging van Pur-

cell een bezoek aan Amerika. Daar volgde een persoonlijke ontmoeting met Louis H. Sullivan (1856-1924), de leermeester van Purcell. Verder bezocht Berlage vele bouwwerken van ondermeer Sullivan, Henry H. Richardson (1838-1886) en Frank Lloyd Wright (1867-1959).³

Wright bezocht op zijn beurt rond 1910 het Europese continent. Op uitnodiging van de germanist en cultuurfilosoof Kuno Francke⁴ bracht hij een bezoek aan Duitsland. In Berlijn werkte Wright op verzoek van de uitgever Ernst Wasmuth aan de publikatie van een portfolio van zijn werk met de titel *Ausgeführte Bauten und Entwürfe*.⁵ Naast deze invloedrijke publikatie vervulde Berlage een sleutelrol met betrekking tot de introductie van het werk van Wright in Neder-

Afb. 1. Architect Jan de Bie Leuveling Tjeenk (rechts) en een onbekende reisgenoot gefotografeerd tijdens zijn reis om de wereld.

land, Zwitserland en in Duitsland zelf. Een belangrijke rol hierbij speelde Berlages beschrijving van de reis die hij door Amerika had gemaakt en die in 1913 uitgegeven werd bij de Rotterdamse uitgeverij Brusse onder de titel *Amerikaansche Reisherinneringen*.

Naar aanleiding van dit boek kwam een ware stroom bezoekers op gang die allen de architect Wright wensten te ontmoeten of in ieder geval zijn bouwwerken wilden bezichtigen. Zo ontmoette Robert van 't Hoff (1887-1979) in 1914 Wright persoonlijk in Chicago. Over deze ontmoeting schreef Wright later: 'A young Dutch patriot Van 't Hoff made his appearance in Chicago very early in my day and took home something of what he then saw there on the Chicago prairie.'⁶ Het meegebrachte kreeg uiteindelijk een plaats in de vorm van twee villa's die in 1916 te Huis ter Heide gebouwd werden.⁷

Andere architecten die Wright niet eens in eigen persoon zouden ontmoetten, zoals Jan Wils (1891-1972) en Hendrik Wouda (1885-1947), namen in hun architectuur veel kenmerken van de stijl van Wright over, in het geval van Wils in zo grote mate dat hij ook wel Frank Lloyd Wils genoemd werd. Meestal wordt bij de navolging van Wright in Nederland opgemerkt dat er met name sprake was van imitatie van de uiterlijke kenmerken van de architectuur, terwijl de achterliggende ideologie van Wrights 'Organic Architecture' veelal onbegrepen bleef.⁸ Wright zelf leek een ander oordeel tegevoelen toen hij schreef: '(Holland is) one of the truly independent Democracies on earth, she has suffered and shared much that is to be the soul of the new world-order. Someday common to us all. I cannot imagine her contribution in any and every field left out of the eventual reckoning. Architecture is basic to that field. More and more comes the recognition that the principles of Organic Architecture lie in the core of the freedom that we call Democracy.'⁹

De aandacht voor Wright, die in sommige gevallen groter vorm aannam zoals in het geval van H. Th. Wijdeveld (1885-1986), kreeg uiteindelijk haar hoogtepunt in de publicatie van een luxe editie van *Wendingen* in 1925-26.¹⁰ Deze uitgave deed Wright uitroepen: 'Holland will always have a warm place in my heart and due respect from my head. My greatest admiration for her cultural achievement.' In deze prestatie zal Wright met genoegen aan 'zijn' aandeel teruggedacht hebben.

De reis die Tjeenk door Amerika maakte, begon in 1912, dus slechts één jaar na de reis van Berlage en één jaar voor de publicatie van de *Amerikaansche Reisherinneringen*. Tijdens de reis hield Tjeenk een dagboek bij, dat tot op heden niet in de openbaarheid is geweest. Hoewel de reis in een betrekkelijk vroeg stadium van de Nederlands-Amerikaanse wisselwerking is gemaakt en hoewel enkele bouwwerken van Tjeenk, zoals zijn eigen woonhuis aan het Museumplein te Amsterdam uit 1925, duidelijk kenmerken dragen van onder andere de architectuur van de Prairie School, is deze architect en zijn werk niet eerder in het kader van 'Americana' besproken.

Het dagboek bevat naast algemene opmerkingen over het reizen, veel informatie over Amerikaanse architecten en

bouwwerken. Naast vele bekende namen, waaronder natuurlijk Sullivan en Wright, zoekt Tjeenk ook contact met architecten die minder bekend waren, zoals Dwight H. Perkins. Met Perkins knoopt Tjeenk een vriendschappelijk contact aan en de bewondering voor zijn werk is groot.

Uit de dagboeknotities blijkt dat Tjeenk voor het afvaren naar Amerika contact heeft gehad met Berlage en de Amsterdamse architect J.A. van Straaten. Ook blijkt Tjeenk goed op de hoogte van de bevindingen die Berlage over dit land opgetekend had. Tjeenk kende enkele artikelen van Berlage waaruit diens bewondering voor met name Wright naar voren kwam. Berlage zal Tjeenk mogelijk ook mondeling op de hoogte gebracht hebben van zijn indrukken over de Amerikaanse architectuur. Het staat vast dat Berlage zelfs enkele introductiebrieven aan Tjeenk meegaf die het bezoek aan de architecten die Berlage zelf in Amerika ontmoet had voor Tjeenk zouden vergemakkelijken. Ook Van Straaten, die in Amerika op een architectenbureau gewerkt had, gaf hem dergelijke brieven mee. Het is goed mogelijk dat Tjeenk ter voorbereiding ook het artikel 'Bouwkunst in Amerika' van de Amerikaanse architect Frank M. Andrews in het tijdschrift *De Bouwwereld* van 1911 gelezen heeft. In deze tekst gaf Andrews een korte uiteenzetting van de moderne Amerikaanse architectuur, met name met betrekking tot de ontwikkeling van de skyscraper. Zeker heeft hij ook Berlage's 'Voordracht over Amerika' gelezen, die begin 1912 door het tijdschrift *Architectura* afgedrukt werd. Zo goed mogelijk voorbereid zette Tjeenk op maandag 3 juni voet op Amerikaanse bodem.

'De wereld om! Zoo zal de reis, waarop ik mij al zoo jaren lang verlangd heb beginnen, ik kan het mij niet realiseren 't goede vaderland voor een jaar te verlaten, ik wil dat ook niet te veel indenken, mijn gedachten zijn al bij die wijde, wijde wereld'. Zo vangt het dagboek aan. De overtocht die met het schip 'De Nieuw Amsterdam' gemaakt wordt geeft genoeg gelegenheid tot een degelijke voorbereiding van de reis door Amerika.¹¹ Hij schrijft daarover: 'Ik heb net tijd gehad om dat boekje te lezen over Lloyd Wright,¹² volgens Berlage Amerika's grootste architect, nu ik vind ook dat hij zeer interessante dingen gemaakt heeft, ik hoop zeer dat ik eenige van zijn huizen zal kunnen zien. Maar 't is wel merkwaardig dat geen Amerikaan hier aan boord, die ik er over spreek, van hem gehoord heeft, zelfs diegenen die bij Chicago wonen.'

Hieruit blijkt dat de bekendheid van Wright in Amerika achterliep op die in Europa. Er leek ook toen al een grote kloof te bestaan tussen Wright als grootste levende architect (Belage heeft het over 'misschien de meest talentvolle bouwmeester van Amerika') en als 'artist starving-in-the-garret' (Gutheim). Later valt het Tjeenk ook meerdere malen op dat collega's en oud-medewerkers van Wright zich nogal negatief uitlaten over diens persoonlijk leven.¹³

New York

De aankomst te New York zoals door Tjeenk beschreven zal door de hedendaagse reiziger die per boot arriveert nog ge-

Afb. 2. *Broadway te New York in het begin van de twintigste eeuw met op de achtergrond links de torenspits van The Trinity Church van Richard Upjohn (foto courtesy Thomas A.P. van Leeuwen).*

deeltelijk op dezelfde manier beleefd kunnen worden. ‘We zagen in de verte Coney-Island met zijn enorm hoogen stellages van de gemakkelikheden, Long Island, toen langs ’t Statue of Liberty, een reusachtig beeld, door Franschen geschonken en op een klein eilandje geplaatst doet ’t tevens als vuurtoren dienst, maar het is de Franschen niet waardig, werkelijk buitengewoon leelijk! Toen kwamen de eerste schimmen van de skyscrapers in ’t zicht, ’t silhouet van de stad is daardoor wel bijzonder, wat een verschil met de spitsen van een Gotische kerktoeren die zoo ten hemel rijst en deze vrijwel vierkante blokken’.

In New York wordt Tjeenk opgewacht door W. Korthals Altes, een oud studiegenoot uit Delft, die hem door de stad begeleidt en hem voor een deel van de reis door Amerika zou vergezellen. Tjeenk observeert de stad vooral uit het oogpunt van architect en hij besteedt veel aandacht aan de stedenbouwkundige problemen die zich bij de bouw van skyscrapers voordoen en aan de verschillende stijlen van de gebouwen. Bijvoorbeeld als hij schrijft: ‘Mijn eerste indruk is dat heel veel schoonheid wordt opgeofferd voor business, voor ’t verkeer (...). De stad maakt erg de indruk van nog in wording te zijn, betrekkelijk weinig skyscrapers staan er pas en vooral zoo afgezonderd tusschen lage huisjes, dat doen ze heel leelijk. Maar er wordt enorm veel bijgebouwd, en vooral in ’t drukste gedeelte geeft een akelige rommel en opstoppingen, al is dikwijls ingenieus bedacht ’t verkeer zoo min mogelijk te storen. (...) Verderop de huizen van de bekende millionairs, Carnegie, van der Bilt, Astor, e.a. Iets origineels heb ik echter nog niet gezien, ’t meeste is geïnspireerd op de Ital[iaanse]. Renaissance, maar verder ook zuiverer François I & Lod[dewijk]. XVI gevels,¹⁴ de skyscrapers zijn meestal klassiek maar vooral bij de latere en die nog in bouw worden quasi gothieke vormen toegepast, wat natuurlijk tot een allergeleukigst resultaat leidt. (...) We liepen zoo een paar groote gebouwen binnen; de materialen die daar gebruikt zijn, zijn prachtig, de mooiste marmersoorten, rijke bronzen hekken & deuren; het valt direct op dat de trap geheel ondergeschikt is, alles gaat per lift, in de groote gebouwen van

meer dan 30 verdiepingen zijn er dikwijls tien, waarvan de helft express d.i. eerst naar bv. de 13de verd[ieping] & dan verder die welke je vraagt. Wij gingen naar de toren van de Singer building, op ’t oogenblik nog de hoogste met 46 verd[iepingen],¹⁵ maar er is alweer een nieuwe in aanbouw, die er 54 krijgt.¹⁶ Het geeft mij geheel de indruk dat die reuzen niet direct uit economie gebouwd worden, maar veel meer als reclame, gewoon tegen elkaar opbluffen, wie wel ’t hoogste komen zal. Dikwijls wordt een groot terrein gekocht & slechts op een klein gedeelte daarvan zoo’n akelig mager hooge steenkomp gezet, terwijl de rest van ’t terrein gewone gebouwen van bv. 6 verd[iepingen]. krijgt. Berlage schreef dat New-York wel mooi zou worden als eenmaal alle huizen skyscrapers zijn, maar mij werd verzekerd dat dat nooit zal kunnen gebeuren omdat de toevoer van lucht & licht veel te klein zou zijn.’

Tijdens zijn verblijf in New York bezichtigt Tjeenk enkele bouwwerken van het bekende architectenbureau McKim, Mead & White,¹⁷ waaronder het Pennsylvania station.¹⁸ ‘Daarover (...) had ik in Delft al hooren spreken; de inrichting is buitengewoon goed, ’t verkeer tot de perrons makkelijk geregeld, maar de eigenlijke clou, de groote hal is geïnspireerd op de thermen van Rome, dat is op zichzelf al bedenkelijk om van een badhuis een station te maken, & het bevredigde mij

Afb. 3. *Cass Gilbert, The Woolworth Building, New York 1913 met op de achtergrond The Singer Building van Ernest Flagg uit 1906-1908 (foto courtesy Thomas A.P. van Leeuwen).*

dan ook buitengewoon weinig, de gevel is ook vervelend saai. Neen dan is de Public Library¹⁹ veel beter; die is goed van verhouding & heel fijn van detail, maar eigenlijk zuiver Fransch; waar getracht is wat oorspronkelijk te zijn is 't net mis. De materialen ook hier weer ongeloofelijk rijk, maar gelukkig niet al te druk & patserig. De meeste architecten schijnen na hun studie hier een tijdlang naar den Academie des Beaux Arts in Parijs te gaan en die invloed is duidelijk merkbaar.' Met een introductie uit Nederland maakt hij kennis met de Hollander Van der Bent,²⁰ die werkzaam is als architect bij McKim, Mead & White, die toen tot de grootste firma van New York gerekend werd. Van der Bent heeft echter niet veel tijd voor Tjeenk en biedt hem aan de volgende dag onder leiding van een van de chefs de bureau een millionairshuis te gaan bezichtigen.

's Morgens een paar architecten opgezocht, die echter niet thuis bleken (...) Toen naar de secr. van de Amer[ican] Soc[iety] of Civil Engineers, Warren Hunt, waarvan ik een brief van 't Koninkl[ijk] Inst[ituu]t had meegekregen, daar kreeg ik een introductie voor Mr. Miller, superintendent van Publieke Werken. (...) Om 2 uur was ik weer op 't bureau van McKim, Mead & White, ging met Mr. Spalmon de stad wat door naar 't huis van Mr. Reed, de Engelsche gezant hier, die op 't oogenblik afwezig was, zoodat wij erin konden – Het is zuiver Italiaansche Renaissance, maar werkelijk buitengewoon mooi en smaakvol ingericht. (...) De indeeling kon mij niet geheel bekoren, de hal in 't midden pikdonker zoodat er altijd electr. licht moet branden. – Trouwens de menschen leven hier heel veel in kunstlicht, dat is m.i. nu al 't groote bezwaar dat de skyscrapers de onderste verdiepingen zoo donker maken, wat zal het worden als er nog veel meer komen.'

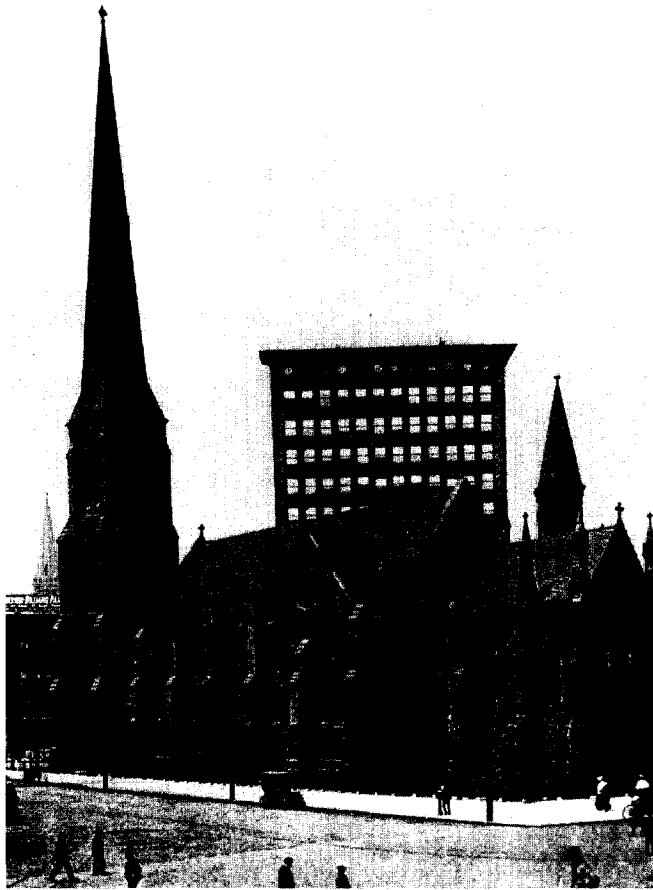
Met de introductiebrief die Tjeenk gekregen had van de Nederlandse Minister van Buitenlandse Zaken werd het Tjeenk mogelijk gemaakt een groot aantal vooraanstaande architecten persoonlijk te ontmoeten. Deze brachten hem in veel gevallen weer in contact met andere bevriende beroepsgenoten.

's Morgens ging ik den stad door & was kwart over twaalf

Afb. 4. Napoleon Le Brun & Sons. The Metropolitan Life Insurance Building, New York, 1909
(foto courtesy Thomas A.P. van Leeuwen).

op 't kantoor van Boissevain; de chef nam mij mee naar een keurige Luncheon-club (...). Hij had ook uitgenodigd de architect van één van de laatste grootste skyscrapers, van de Bankers Trust Compagnie,²¹ een zeer aardige buitengewoon correcte man. Toen zag ik met die architect, zijn naam ben ik al vergeten, dat enorme gebouw van 42 verdiepingen, enorm interessant. Brandvrij lijkt mij vrijwel absoluut, geen stukje hout is aan 't gebouw zelf verwerkt, alleen 't meubilair zou kunnen branden. Ramen, kozijnen, lijsten, alles van metaal, meest rijk bewerkt brons, er is uitwendig niets geschilderd. (...) De gevel had mij vroeger bij 't voorbijkomen al niet kunnen bekoren en 't was heel typisch al dat die architect daar ook niets over zei, maar mij direct meenam naar binnen, naar de groote hal, die inderdaad wel geslaagd was, fijn van detail en kleur, zuiver klassiek, waartegen in principe natuurlijk wel wat te zeggen is als uiting van een modern kantoorgebouw. Over alle verdiepingen was 't mooiste Ital[iaanse] marmer toegepast, dat moet hierheen wel in reusachtige ladingen vervoerd worden; er waren elf liften, wat moeten die alleen al niet aan exploitatie kosten, trouwens dat schijnt ook werkelijk een van de financieele nadeelen van den skyscraper. (...) We zochten 's morgens de architect Lurnee Smith Butler²² op, wiens moeder wij op de boot ontmoet hadden & die ons toen over hem gesproken had. Het bleek een aardige jonge man, die 6 jaar aan de Beaux-Arts in Parijs had gewerkt, ook Italië en Griekenland kende. Hij had een goed ingericht bureau met bibliotheek, sprak ook zijn compagnon. Veel werk hadden ze nog niet, 't schijnt in N.Y. ook heel moeilijk er in te komen. Hij inviteerde ons voor een lunch in de University Club.²³ (...) Eerst waren we de stad nog wat door geweest en de toren op van de Metropolitan Life Assurance Comp[any].. de hoogste – 44 stories – skyscraper in up-town (...). De toren zelf is geïnspireerd op de San Marco in Venetië, de hoofdtrap op die van de Opera van Parijs,²⁴ laat ik maar over die combinatie zwijgen. De [University] club kan ik des te meer roemen (...). Ik rilde een oogenblik bij de gedachte aan de nieuwe Groote Club. Deze is uitgevoerd ook door McKim, Mead & White, 't heet hun beste werk.²⁵ 't Is prachtig & prachtig, daar moet ieder zich wel gelukkig voelen. Beneden zijn conversatiezalen, 1e verd[ieping] groote bibliotheek, uitstekend van stemming en met prachtige werken, bandjes om jaloersch van te zijn, dan een tusschenverdieping met logeerkamers voor de buitenleden en boven de eetzaal, misschien het meest geslaagd van alles. 's Middags ging ik met een introductie van de Amer[ican] Soc[iety] of Civil Eng[ineers] naar 't Building department (...). Toen nog even aan Van der Bent een introductie voor het in aanbouw zijnde Municipal building gevraagd. (...) Het geheel zal vermoedelijk 12 miljoen dollar kosten, bouwtijd 3 jaar, ik verwonderde mij zeer te hooren dat o.a. aan de gevel kunst-graniet gedeeltelijk gebruikt wordt, dat is toch wel een beetje bar; architectonisch wordt 't een prul, gek van architecten die zulke mooie dingen gemaakt hebben.²⁶ (...) 's Middags ging ik afscheid nemen van de chef v. Boissevain, toen naar de Trinity-church,²⁷ een stemmig zeer mooi kerkje, zuiver Engelsche Gothiek, dat midden in de city tusschen de hooge gebouwen niet tot zijn

Afb. 5. Louis Sullivan, *The Guaranty (Prudential) Building*, Buffalo, N.Y., 1894-1895 verscholen achter de *St. Paul's Church* (foto courtesy Thomas A.P. van Leeuwen).

recht meer komt en vermoedelijk eerlang wel zal verdwijnen. (...) Daarna zocht ik de architect Wainwright Parish²⁸ op, die jaren geleden met Van Straaten²⁹ op een arch[itecten]bureau in Boston was geweest. (...) Het was interessant ook eens een kleiner archit[ecten]bureau te zien, hij stond paf over al 't geen waar ik in geweest was, zijn werk moest mij dan wel erg afvallen, zei hij; ik merkte nu dat ook in Amerika niet alles zoo van de hooge boom afgaat, maar die eenvoudige gebouwen waren dikwijls juist wel goed. Hij was ook bezig aan een skyscraper, direct voor mij een ongewone tekening, de berekening van de ijzerconstructie draagt de architect echter in den regel aan een speciaal ingenieursbureau op. Ik sprak ook zijn compagnon Schroeder,³⁰ de meeste arch[itecten] n.l. zijn geassocieerd; deze was veel in Europa en Holland geweest. Eenige van hun buitenhuizen in baksteen deden sterk aan Hollandsche invloed denken, naar 't scheen onbewust. Daarentegen had die Butler mij eenige ontwerpen gewezen en vond dat daar ook wat Hollandsch inzat, wat ik juist niet ontdekken kon. (...) We gingen eerst naar 't hoogste gebouw van de wereld, toen naar 't hoogste hotel ter wereld. (...) Die skyscraper was de Woolworth-building, die krijgt 54 verdie-

pingen, is 2 jaar geleden begonnen en moet over 1,5 jaar klaar zijn,³¹ 't kapitaal ± 15 miljoen dollar is vnl. gestort door één man, die zijn fortuin maakte met een 5ct en 10ct artikelenzaak, je zou zoiets hier bijna ook willen probeeren. De ijzerconstructie was nog zwaarder, vooral de windverbanden enorm, er zal ook even een druk op kunnen staan. De insp[ecteur] zeide dat 't z.i. zeker wel niet renderen zou, maar de reclame om 't hoogste gebouw van de wereld te hebben, deed alles. Hij zeide dat de hoogtegrens nu vrijwel bereikt zou zijn en die spoedig ook wettelijk geregeld zou worden. Een zeer merkwaardig argument tegen te hoge skyscrapers vond ik dat er zoo enorm veel menschen op dezelfde plek zouden komen, dat 's middags tegen 't einde der kantoren 't vervoer op eens van al die drommen onmogelijk zou zijn. (...) We reden langs 't gebouw van de Equitable, waar verleden jaar die vreselijke brand heerschte, er zijn nog geen plannen voor de herbouw³² (...). Toen naar 't hotel McAlpin,³³ waar nog druk aan de afwerking gewerkt werd, er komen 1500 kamers en 1000 badkamers (...).'

Na enige dagen verblijf in New York heeft Tjeenk de meest bekende skyscrapers reeds bezichtigd. Al maakt hij over deze gebouwen af en toe wat critische opmerkingen, een eensluidend oordeel durft hij nog niet over dit bouwtype te vellen. Voorzichtig vertrouwt hij dan ook zijn dagboek toe: 'Ik heb ook een denkbeeld gekregen van de beroemde skyscrapers, 't lijkt mij dat de opinies er over nog zeer verschillen.'

Boston en de Oostkust

Na New York reist Tjeenk via Albany en Schenectady naar Boston. Ook hier zoekt hij kort na aankomst een aantal architecten op, waarbij het contact met John Hubbard Sturgis duidelijk indruk op Tjeenk maakt.

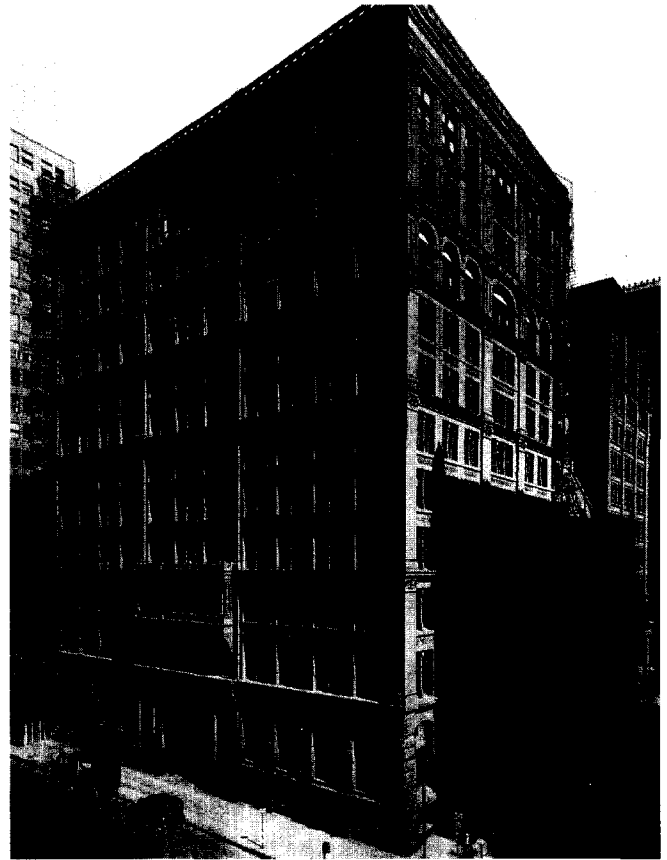
'Ik ging naar de architect Sturgis³⁴ met een introductie van Van Straaten. Alweer een zeer aardige ontvangst, een man al op leeftijd, die veel gebouwd heeft en een 20-tal teekenaars heeft. Ik zag veel interessante teekeningen o.a. van een groot monumentaal opgezette kostschool niet ver van Boston en nog in bouw, eenige Gotische motieven vond ik daar niet geheel op hun plaats, meer een goed type raam in de baksteen architectuur. Zijn bibliotheek stond mij zeer aan, mooie werken in dito bandjes, veel Fransch & o.a. de Hollandsche binnenhuizen van Sluytermann & van IJzendijk³⁵ die hij beide zeer roemde. Hij nam mij mee door de down town naar de First National,³⁶ door hem een 4tal jaren geleden gebouwd & die nu uitgebreid wordt met een hooge bijbouw. Het gebouw leek mij wel geslaagd, mooi van kleur & fijn van detail, ietwat gemoderniseerde Renaissance, ook van binnen aange-naam, zeer fraaie materialen, de groote kantooral goed verlicht met interessant opgeloste hooge ramen, de ruimte voor 't publiek is hier in 't midden. En m.i. onvergeeflijk waren pilasters die naar boven smaller toeliepen, & in de gevel ramen van 2 verdiepingen tot één uitgedrukt. (...) In de nieuwe bijbouw kon ik rustig veel bijzonderheden opnemen, 't is een 10 verd[iepingen] hooge skyscraper, totaal 125 voet, dat is daar in de city 't maximum – in uptown zelfs maar 90 voet;

wat een verschil met New-York met 450 voet, waartegen Sturgis dan ook zeer protesteerde. (...) Hij paste voor 't eerste deuren van een zeker brons toe die per stuk, schrik niet 57 dollar kosten; een gewone houten berekent hij op 25, ook al enorm, maar 't verschil bij zoo'n groot aantal nog heel wat, voor Holland onmogelijk toe te passen, helaas! (...) Daarna naar de Christian Science Church,³⁷ waar we met moeite inkwamen. (...) De kerk inwendig is zeer eigenaardig, gaf mij weinig de indruk van een bedehuis, allereerst de mooie monumentale trappen, die eigenlijk in een paleis thuishoren & de ruimte zelf bijna als een schouwburgzaal opgelost, vierkant grondplan met 2 exedra, de preekstoel bij 't kruisje [tekening] & de banken stervormig van daaruit; boven grote galerijen. (...) Beneden enorme, modern ingerichte garderobes. Het gebouw is eenige jaren oud & aangebouwd tegen 't oude kerkje dat een veel stichtelijker indruk maakt.'

Als Tjeenk naar de kust reist en daar de huizen in Newport ziet, heeft hij veel kritiek op deze architectuur. De landhuizen, waaronder enkele van het bureau McKim, Mead & White en Richard Morris Hunt, lijken allemaal geïnspireerd op de Renaissance of een andere historische stijl en de sfeer is niet gezellig en intiem ondanks de aanplanting rond de huizen en de weidse blik op de zee. Tjeenk vervolgt zijn reis naar Philadelphia, waar hij geen boeiende architectuur kan vinden, wel bezichtigt hij er een locomotievenfabriek. Door het dagboek heen blijkt de grote interesse van Tjeenk voor technische zaken en in het functioneren van grote industriële complexen. Zo bezoekt hij o.a. een grote kippenfarm en een graanpakhuis, die hij beide roemt om de grote mate van efficiëntie en beheer. In Washington aangekomen bezichtigt Tjeenk de alledaagse toeristische attracties zoals het White House en natuurlijk '(...) het Capitoel, het gebouw van Amerika, geschiedkundig het belangrijkste, maar ik ben het volkomen met Berlage eens dat Baedeker³⁸ geheel ten onrechte het één van de mooiste gebouwen van de wereld noemt. (...) Het is mij al meer opgevallen hoe vele gebouwen er uitwendig veel groter uitzien als de ruimtes inwendig zijn, alweer de schijn voor 't groote'. Eerder in zijn notities had Tjeenk al blijkt gegeven van zijn opvatting dat het geld teveel invloed uitoefent op de Amerikaanse architectuur en samenleving.

Chicago en omstreken

Als Tjeenk de stad Buffalo bereikt weet hij precies wat hij moet bezichtigen. Hier staan een bekende skyscraper van Sullivan en een mooi kantoorgebouw van Wright. Tjeenk is goed op de hoogte van hetgeen Berlage over de architectuur in deze stad geschreven heeft. Hij bezoekt als eerste een bankgebouw van Sullivan.³⁹ Het 'was wel de eerste skyscraper die ik zag met een moderne gedachte,⁴⁰ een stap in de goede richting, daardoor deed het er weinig toe dat 't ornament in de terra-cotta wat te druk, te naturalistisch was.' Daarna 'gingen we nog naar de Larkin Buildings, waarvan 't kantoorgebouw door Lloyd Wright gebouwd is,⁴¹ de architect uit Chicago, waarover Berlage zooveel geschreven heeft, nu ik kan wel begrijpen dat hij er erg verrukt over is, 't is merk-

Afb. 6. William Le Baron Jenney, Home Life Insurance Company Building, Chicago, 1883-1885.

waardig zoo'n zelfde geest als uit hun beider werken spreekt. Het is een knap, echt modern kantoorgebouw, mooie baksteen onverbeterlijk van verlichting door de groote centrale hal: de inrichting met lunchroom, rustzaal, bibliotheek, enz. voor 't personeel zeer up-to-date. Er werken in die ene groote ruimte 1200 meisjes & 160 mannen, 't overzicht is uitstekend & niettegenstaande eenige honderden typewriters tikken is 't er niet hinderlijk onrustig. Bijna alle meubilair is van staal & uiterst practisch. (...) Als ik een opmerking over zijn scheping zou moeten maken, is het dat inwendig zoo uitstekend voor 't personeel gezorgd wordt, dit uitwendig niet geheel is uitgedrukt, misschien iets gevangenisachtig lijkt, te veel verleid door de schoonheid van het groote muurvlak.' Het valt Tjeenk op dat de naam van Wright helemaal niet tijdens de rondleiding valt en hij verwondert zich daar zeer erover. Later wordt hem verteld dat de opdracht voor de geplande nieuwbouw van de fabriek niet aan Wright gegeven zal worden. Tjeenk laat in het midden of onvrede met het gebouw van Wright of een persoonlijk botsing tussen architect en opdrachtgever hiervan de oorzaak was.

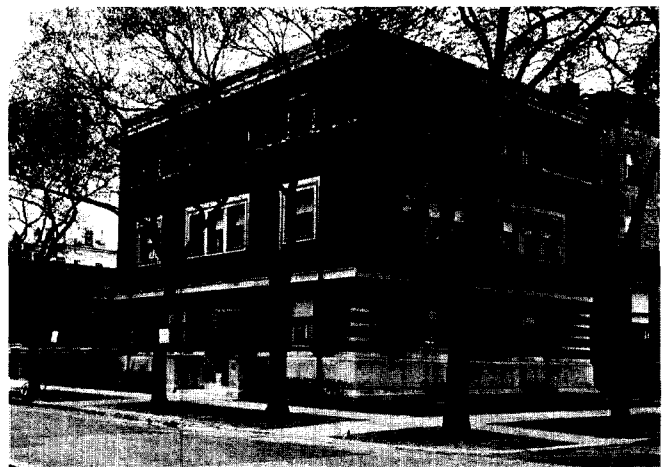
Rond de grote meren is het tijd voor ontspanning. Tjeenk bezoekt in Mount Vernon het sterfhuis van George Washington,

de Niagara Falls en maakt een uitstapje naar Toronto in Canada. Vanuit Toronto vervolgt Tjeenk de reis naar Chicago, de stad die aan de wieg van de skyscraper staat.

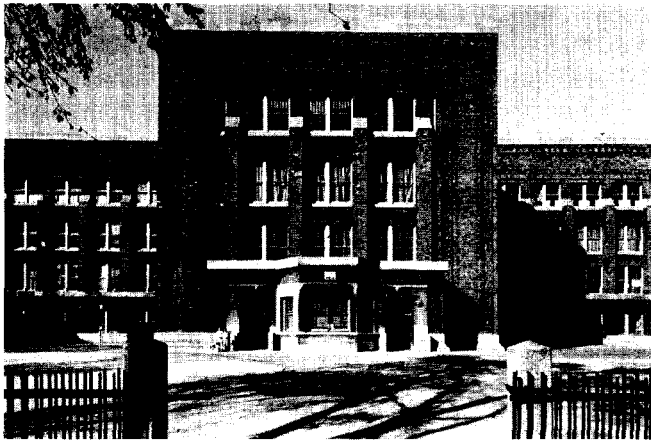
'De eigenlijke city van Chicago is niet groot, de weg is er makkelijk te vinden. Hier is de eerste skyscraper gebouwd,⁴² en je ziet dan ook bijna geen lage gebouwen er meer tussen, maar ook niet sommige zoo belachelijk hoog als in N.Y.; er schijnt hier gelukkig wettelijk een hoogtegrens, daardoor is er meer gelijkheid & doet, geloof ik, wel beter aan. Maar toch geen enkel gebouw oogenschijnlijk om in extase over te worden.' Tjeenk gaat in Chicago 'eerst met de brief van Berlage naar de architect Berlin⁴³ (...) hij noemde mij Mr. Moody als de man, die mij de beste inlichtingen zou kunnen geven over 't groote Chicago plan. Erg gelukkig was 't begin dus niet, maar de volgende des te beter nl. Pond,⁴⁴ oud voorzitter van de American Institute of Architects. Deze nam mij, na een praatje en mij wat foto's van zijn werk getoond te hebben, direct mee door de stad. (...) Zoo wees hij mij de eerste skyscraper, daarbij was wel een ijzer freem toegepast maar dit alleen om de vloeren te dragen, de muren waren zoo zwaar dat zij hun volle eigen gewicht konden opnemen.⁴⁵ De volgende bouw had al 't ook nog tegenwoordige type dat de muren [vooral] voor omkleeding van 't ijzer en als wand dienst deden, 't was interessant die oplossing te zien, zoo weinig geslaagd als 't ook al natuurlijk was. Er is verder een, ik denk zeker 14 verd[iepingen], hooge bouw waar geen ijzer geraamte is toegepast,⁴⁶ maar de muren zijn belachelijk dik en als blijkt dat 't niet voldaan heeft, geldt dat bij een nieuwere aanbouw dit principe al is opgegeven. Men neemt in 't algemeen aan om bij een gebouw hooger als 4 verd[iepingen] ijzer toe te passen omdat anders te veel van de grondoppervlakte verloren gaat. Dan bracht Pond mij in de City Club, die juist door hem – hij met zijn broer – gebouwd is, ik kon 't geen geweldige schepping vinden, 't is quasi modern en daar roemde hij juist erg op, die Beaux Arts en 't Klassicisme was absoluut niets, nu ik geloof juist dat dat wat voor een modern bouwmeester uit de oude stijlen te leren is, niet door hem begrepen is, 't was te gewild iets anders en de vertrekken niet bepaald mooi van kleur en verhouding; ook op de gevel is toch wel iets te zeggen (...).' Bij Pond ontmoet Tjeenk 'de architect Smith,⁴⁷ een zeer modern man', die Tjeenk introduceert bij de architect Griffin,⁴⁸ een jonge man, die juist bekroond was met de eerste prijs in de internationale prijsvraag voor de nieuwe hoofdstad van Australië, Canberra. De Zweedse architect Saarinen⁴⁹ ontving de tweede prijs in deze competitie. 'Een klein plan van een Florida stadje was ook uitmuntend en de villas die hij al gebouwd heeft zeer interessant; hij is een "landscape-architect", legde vele tuinen er bij aan. Hij wees mij ook een boekwinkel die hij had ingericht, heel erg modern (...). Hij noemde zijn vrouw ook een "echte" architect, en enige teekeningen van haar vnl. perspectieven opzij, waren lang niet onverdienstelijk.⁵⁰ Eenige jaren had hij gewerkt met Lloyd Wright maar was daarover niet best te spreken, maar roemde hij Sullivan erg terwijl Pond diens werk juist niet zeer gunstig critiseerde. Richardson⁵¹

was z.i. de groote man en Sullivan had daarop wat doorgebouwd o.a. de boog van hem overgenomen. Maar ik had meer idee in Griffin en die gaf mij een kaartje voor Sullivan en ook voor twee andere van de moderne richting Perkins⁵² en Garden⁵³ mee. (...) Toen gestapt naar Perkins, juist had ik in 't Bouwk[undig]. Weekblad dat S. had opgestuurd een foto van een school van hem gezien, dus direct stof om te bespreken, hij bleek de school-specialist, had er over de 40 gebouwd.'

Tjeenk bezoekt o.a. de Carl Schurz Public High School (1909) en de Grover Cleveland Elementary School (1910) waarover hij zeer positief opmerkt: 'Het deed mij gunstig aan nu eens gebouwen te zien waaruit duidelijk een moderne geest sprak. (...) 's Middags bezocht ik nog eens Mr. Pond, zag nu ook zijn bureau en kreeg een introductie voor Lloyd Wright, hoewel hij mij dat bezoek eigenlijk niet aanraadt: zijn werk was al even karakterloos als zijn huiselijk leven – en ik wist dat er op 't laatste veel te zeggen was – maar nu ik de Larkin Work gezien had en na al wat Berlage over hem geschreven had, wilde ik hem toch wel ontmoeten. Hij was echter niet op zijn bureau, vermoedelijk ergens ver weg in de country, dus niet te bereiken, maar misschien kwam hij Zaterdag! Er hingen geweldig knappe teekeningen.⁵⁴ Toen nog een bezoek aan Mr. Holden, de chef van 't bureau van Bennett & Burnham,⁵⁵ die speciaal stadsplannen ontwerpen; ook dat van Chicago is hun werk en nu zag ik nog teekeningen van Minneapolis, Portland, Cleveland, alle steden die enorm in opkomst zijn. (...) Hij [=Perkins] sprak over Sullivan ook zeer waarderend, "our great father" een alleraardigste uitdrukking, maar raadt mij vooral aan eerst Sullivan's werken, die hij mij opschreef, goed te bekijken, vooral die niet teveel decoratief te noemen, zooals Berlage schreef, want dan zei hij zeker niets meer.⁵⁶ Perkins leerde ik nu wat beter kennen en ging ik ook nog 's avonds mee naar zijn bureau om zijn bibliotheek door te zien, vooral over schoolbouw schreef ik vele titels op.'

Afb. 7. Richard E. Schmidt, Mudlener House, Chicago, 1902. Let op de overeenkomst in gevelindeling met het eigen woonhuis van De Bie Leuveling Tjeenk.

Afb. 8. Dwight H. Perkins, Grover Cleveland Elementary School, Chicago, 1910.

Op zaterdag 20 juli noteert Tjeenk in zijn dagboek dat er sprake is van 'Een allermerkwaardigste dag, ik heb de groote Sullivan gesproken (...) hij heeft zoo'n diepe indruk op mij gemaakt, dat veel niet geschikt is voor een dagboek. Hij ontving mij heel koel, moest zeker eerst eens opmerken wat voor een jeugdige collega hem zoo kwam opzoeken, maar ik had gelukkig gauw een gevoelige snaar aangeraakt door zeer enthousiast over zijn werk te zijn en toen kwam hij los, dat wil zeggen hij sprak uitsluitend in gezegden, maar met zoo'n diepe grond dat ik ze wel alle had willen opschrijven. Het is een groot filosoof, maar oogenschijnlijk zijn zijn denkbeelden zoo glashelder en als ik hem iets vroeg dan dacht hij even na en kwam 't antwoord kort en bondig en zoo eenvoudig dat hij er zelf om lachte. Zijn groote wet: "form follows function" schreef hij voor mij op en ondertekende die, dat moest ik maar altijd voor oogen houden.⁵⁷ Wel heel merkwaardig zooals een man als hij gevoelig was voor mijn appreciatie, ik kreeg heel wat foto's en beschrijvingen van hem mee, ook een klein geschriftje.⁵⁸ Die vijf kwartieren behooren tot de onvergetelijkste van mijn leven, ik had een groot man ontmoet. En toen ik na afloop zijn skyscrapers nog eens bekeek, voelde ik welk een bijzonder kunstwerk daar geschapen was. Hij was de eerste Amerikaan, die mij volkomen toegaf dat Pennsylvania Station in New-York niet goed was en er over sprekende hoe de Amerikaan bevoorrecht wordt door al dat geweldige in de natuur, zeide hij dat de West mij nog veel meer frappeeren zou, daar had hij ook zoo echt geleefd.'

Tjeenk besluit dan ook om naar het Westen door te gaan en arriveert enige dagen later in Denver, een stad die 'veertig jaar geleden gesticht is en merkwaardig uitgebreid, maar in aanleg lijken toch alle Amerik[aanse] steden op elkaar, de residential quarters ook hier met vrijstaande villa's wel mooi, in de stad geen bijzonder belangrijke gebouwen, ook al enkele skyscrapers, dat is toch eigenlijk een belachelijke naäperij, dat ze gebouwd worden op de zeer dure grond in 't centrum van New-York en Chicago is te begrijpen, daar is 't noodzakelijk kwaad, hier kan ik de noodzakelijkheid niet inzien. (...)

Ik bezocht 's middags nog even een Zwitsersch mijnningenieur en ik kwam daardoor in kennis met een Hollandsch architect Van den Arend,⁵⁹ een man die in Delft gestudeerd heeft, verder in Keulen, toen in New-York werkte (...). Ik sprak hem die middag maar even, maar hij maakte een heel prettige indruk, is een groot vereerder van Semper⁶⁰ en Viollet le Duc,⁶¹ ook Berlage, zoodat ik hem blij kon maken met 't stukje dat deze over Amerika in de *Ingenieur* schreef. Ik kreeg n.a.v. dit een van zijn lezingen die hij 's zomers in een University in the South geeft, 't is over Architecture ancient & modern.' Later zegt Tjeenk over hem: 'veel van zijn werk liet hij mij niet zien en wat ik zag was erg matig, maar 't is toch wel een interessante man, hij zeide terecht dat Viollet le Duc meer critiker als schepper was, maar dat is hij zelf mischien ook.'

De Westkust

Hierna doet Tjeenk Los Angeles aan. Deze stad blijkt een bruisend centrum te zijn van moderne architectuur. Tjeenk legt hier veel contacten en maakt veel notities over de architectuur van het Westen. Bij zijn aankomst in Los Angeles op 4 augustus staan tot zijn stomme verbazing reporters van *The Times* en *The Tribune* hem op te wachten voor een interview. De volgende dag leest Tjeenk het artikel dat als kop: 'European comes here for ideas' meegekregen heeft.

'Het sight-seeën (in L.A.) was deze keer heel prettig, de buitenwijken zijn zeldzaam mooi (...) 't was een prettige gewaarwording nu eens iets bijzonders in architectuur te zien, niet altijd dat Europeesch gecopieer of de Colonial Style, maar hier zijn werkelijk zeer goede buitenhuizen met een bijzonder cachet. (...) Het meest typisch is de bungalow, de een etage kleine gezinswoning, waarop de Los Angelos'er (sic) met recht trots is, deze zijn meest alle uit hout, gecarbolineerd en verdere frissche kleuren bijgeschilderd. (...) 's Middags ging ik met de introductie van Glenn Brown⁶² naar de architect Rosenheim.⁶³ (...) Hij bleek een groot skyscraper-man, bouwde o.a. de Hellman Building waar hijzelf zijn kantoor heeft en het groote warehouse van Hamburger, wat was ik blij dat ik in 't interview de wolkenkrabbers niet had afgekamd.' Met de chef de bureau van Rosenheim, en later met Rosenheim zelf, bezoekt Tjeenk de villawijken van Pasadena en schrijft hierover: 'Daarna ging 't verder naar Pasadena, (en naar andere buitenwijken zoals Busch Garden en East Lake Park) waar ik al van gehoord had als hebbende de mooiste country-houses of the West, zelfs van heel Amerika en waarlijk dat is nu eens geen overdrijving, 't overtrof verre mijn verwachtingen.'⁶⁴ Teruggekomen in het hotel wacht Tjeenk een grote partij post. Hij wordt door familie en collega's op de hoogte gehouden van wat er in Nederland gaande is. Hij schrijft daarover in zijn dagboek: 'wat een emotie in 't kleine Holland in de architectenwereld over die interviewing Cuypers via Berlage,⁶⁵ wel merkwaardig dat diezelfde strijd hier ook gestreden wordt, hoewel de moderne richting nog lang niet zooveel aanhangers heeft, in dit opzicht Nederland zeker vooruit is.' Het laatste reisdoel in Amerika van Tjeenk is San Francisco, van

hieruit zou hij de overtocht naar Japan maken. Over San Francisco zelf is Tjeenk niet erg enthousiast: 'Er staan alweer ettelijke skyscrapers [gebouwd na de aardbeving en brand van 1906. – K.v.O.] , hoewel ook nog veel terrein onbebouwd blijft. De architectuur viel mij nogal tegen; er is zooals ik later hoorde, veel te vlug weer opgebouwd moeten worden en is meest 't classicisme karakterloos toegepast; aan de stijl is zeker niet te zien dat 't van de allerlaatsste jaren is. (...) 's Middags ging ik met de introductie van Glenn Brown naar de architect Howard,⁶⁶ die professor aan de University van Californië is en tevens een apart bureau heeft (...). Hij vroeg me de volgende dag eerst de plannen voor de nieuwe City Hall, die hij moet bouwen te komen zien. (...) Ook krijg ik nog een paar introducties; de architectonische commissie van de tentoonstelling,⁶⁷ waarin de eerste architecten zitting hebben is bijeen en kan ik het misschien treffen de teekeningen te zien. (...) Ik maakte kennis met de architect Meyer,⁶⁸ die voor die nieuwbouw met Howard samenwerkt, het wordt een neo-klasiek gebouw, wel goed, duidelijk kenbaar als van iemand die Italië & Griekenland goed kent en begrepen heeft – Mr. Howard was er langen tijd o.a. 3 m[aan]d[en] in Athene – maar toen voelde ik opeens heel werkwaardig dat mijn bezoek aan Sullivan bijzondere invloed heeft gehad, want ik vond dit ontwerp veel te conservatief en 't is toch dezelfde opvatting als mijn eindexamen ontwerp. Howard vond Sullivan zeker een interessant man, maar kon zijn werk toch niet zoozeer waarderen, Mr. Meyer vond dat 't zoo verveelde, wat ik beslist niet eens ben. En hun indruk over die architect van wie ik twee gebouwen in Los Angelos [sic] gezien heb en er ook hier opgemerkt had, was nog veel minder, zijn naam is Whittlesey,⁶⁹ ik hoop hem toch wel te spreken want dat ik zijn vier hoofdwerken zoo ineens er uit pikte pleit toch wel dat er karakter inzit. (...) Daarna ging ik met Meyer naar zijn bureau, waar hij mij vrij liet rondscharrelen in zijn teekeningen en bibliotheek. Hij houdt erg van ornament en daardoor vind ik zijn gebouwen te overladen. Hij heeft een zeer groote practijk en al 't teekenwerk is heel uitvoerig en goed maar niet hoogartistiek, begreep hij Sullivan maar wat beter. Een van zijn teekenaars was in Chicago bij Burnham geweest, die juist voor enige weken in Heidelberg gestorven is,⁷⁰ 't was het

Afb. 9. Walter Burley Griffin, Carter House, Chicago, 1911.

grootste bureau in Amerika wel 100 teekenaars, merkwaardig was de opinie van Lloyd Wright in de Record⁷¹ over die bouwmeester: hij was geen scheppend artiest maar een groot man. Dat kan geloof ik van veel Amerikanen gezegd worden. Ik lunchte met Meyer in 't Palace Hotel, wel wat onrustig maar een zeer geslaagd gebouw, zoowel gevel als inwendig, 't is van Trowbridge & Livingston uit New-York. (...) Daarna om 10 uur naar Kelham⁷² die mij meenam naar 't groote gebouw dat geheel wordt ingenomen door de bureaux voor de tentoonstelling van 1915. De architecten van de commissie ontwerpen ieder een deel van 't complex, zoo McKim, Mead & White de groote centrale cour en hun methode getrouw, hebben ze hier ook wat gecopieerd n.l. 't voorplein van de St. Pieter in Rome, oogenschijnlijk lijkt het een grootsch plan, maar 't moet toch voor velen een desillusie zijn, zoo'n imitatie op een moderne wereldtentoonstelling in Amerika te zien. De schetsen ervoor waren knap teekenwerk, sommige geweldig mooi van kleur. De bekende firma Carrère & Hastings had een reusachtige toren, die mij heel weinig aanstond, met een groote onder-doorrit, al een heel zonderlinge torenopvatting zooals Mr. Howard mij later toegaf. De ligging van het terrein is schitterend langs de Golden Gate en een prachtige bergrug op de achtergrond; het hoofdcomplex is aaneengebouwd, 't hoofdmotief zijn de binnenplaatsen, de gevels van de gebouwen zijn vrijwel vlak met een enkel raampje, maar hoe of die verschillende architecten tot een geheel kunnen komen is mij een raadsel. De gebouwen worden op de bureaux van de architecten zelf nader uitgewerkt, maar ook hier werken permanent een 15 tal teekenaars er aan. De feesthal is van een jong architect uit Los Angelos [sic], duidelijk Beaux-Arts man, niet zonder verdienste maar ook geen persoonlijke uiting. Er was ook de architect Ward, die de machinehal bouwt. De opzet van het geheel leek mij zeker geniaal, maar 't wordt een zuiver neo klassieke uiting. Dat is voor mij wel een tegenvaller van het werk; ik had gedacht er 't ontwaken van een moderne cultuur als in Chicago te vinden, maar San Francisco volgt bijna algemeen New-York, dat is toch ontegenzeggelijk het centrum van de U.S.A. Een en ander neemt niet weg dat als ik gelegenheid heb in '15 weer te gaan, ik die gretig zal aannemen. Ik ontmoette er ook de architect Bennett,⁷³ dat is de groote stadsplan-maker van Amerika, vroeger op 't bureau van Burnham. Hij expliceerde mij 't plan van San Francisco (...). Ik vond Mr. Howard om half een in 't Palace Hotel, hij was met de architect Reid,⁷⁴ die met Howard & Meyer in de consulting-commissie voor 't nieuwe stadhuis en verdere gemeentegebouwen zit. Na de lunch vroeg die Reid mij met hem 's middags te eten en ik ging met Mr. Howard met de ferry en electr[ische] tram naar Berkeley. Daar reden we in een auto de verschillende gebouwen van de Universiteit af; 't wordt nu volgens een zeer mooi plan als antwoord op een prijsvraag aangelegd en alle gebouwen door H[oward] gebouwd. (...) Het architectuur gebouw is merkwaardig intiem, van buiten typisch Californische houtbouw; ik werd in de gauwigheid aan alle studenten voorgesteld, de cursus was net begonnen en ik kon dus nog geen werk zien; er waren ook verschillende meisjes. Mr. Howard heeft een

bijzondere indruk op mij gemaakt, hij is niet zoo'n groot denker als Sullivan, maar een zeer begaafd man, die dijkwijls op zijn leerlingen groote invloed uitoefent. (...) Laat ik nog even zeggen dat ik het zoo in Mr. H[oward] waardeerde, [dat] hij geen enkele collega afkamde, wat helaas maar al te dikwijls gebeurt. Dat voel ik voor mijzelf ook wel 't bezwaar is van een dagboek, dat je zoo erg kritisch wordt op alles.'

Precies om één uur op 23 augustus scheept Tjeenk zich in op de 'Manchuria' voor de overtocht naar China. Aan dek denkt Tjeenk terug aan zijn bevindingen die hij heeft opgedaan tijdens zijn reis door Amerika: 'vaarwel Amerika, ge hebt mij een kleine drie hoogst aangename en nuttige maanden in mijn leven geschonken. Het zal later pas blijken welke invloed 't op mijn kunstopvatting heeft uitgeoefend, 't bezoek aan Sullivan zal ik zeker nooit vergeten, maar tot evenwicht gekomen ben ik nog niet. Heel sterk heeft al dat gecopieer hier mij tegengestaan, steeds meer voelde ik dat in dit Amerika een eigen architectuuropvatting moet komen. Prof. Howard wil dat hebben door bestudeering der klassieke en zegt dat Amerika nog niet rijp is, voor een nieuwe cultuur, ik geloof ook wel dat Berlage zijn tijd teveel vooruit is, maar 't streven moet toch gewaardeerd en dat voel je eigenlijk bijna alleen in Chicago. Maar vast staat het voor mij dat Amerika in Europa niet genoeg gewaardeerd wordt, dat het zeker waard is meer bestudeerd te worden en met den tijd zal men er ook wel meer rekening mee gaan houden. De spirit, de fut, merk je wel in alles. Rome is zoo dood, teert geheel op 't verleden, hier denkt iedereen om de toekomst. Er is nog teveel business, de dollar beheerscht nog alles, maar dat zal ook wel veranderen, mogelijk reeds als Wilson president wordt. (...) Willen wonen zou ik er zeker nooit en voor mijn vak een paar jaar zijn heeft ook zo enorm veel nut, een architect moet een kind zijn van zijn tijd en van zijn land zijn, maar ik zal dijkwijls verlangend naar een tweede reisje uitzien'.

De invloed van de Amerikaanse reis op de architectuur van De Bie Leuveling Tjeenk

Uit de aantekeningen van Tjeenk blijkt dat achter de jonge onervaren architect een goed geïnformeerde en scherp observerende reiziger schuil ging. In tegenstelling tot de bevindingen die Berlage tijdens zijn reis optekende en zodoende enerzijds tot de veroordeling van de commerciële architectuur en anderzijds tot een grote verering van Wright kwam, hield Tjeenk een open blik voor de ontwikkeling van de Amerikaanse architectuur. Tjeenk was in sommige gevallen even kritisch op de bouw van de skyscrapers als op de gebouwen van Wright. Bovendien kwam Tjeenk in contact met vele andere architecten die elk een eigen kijk op de architectuur hadden. Deze contacten verschafte hem eigenlijk een meer gedifferentieerde kijk op de Amerikaanse architectuur dan Berlage. Volgens verschillende onderzoeken blijkt Berlage niet altijd even goed op de hoogte te zijn geweest van de ontwikkeling van de moderne architectuur in Amerika als hij veel tijdgenoten heeft willen doen geloven.⁷⁵

Tjeenk lijkt in veel gevallen veel meer interesse te hebben voor de 'tweede generatie' architecten, zoals Griffin, Mahony en Perkins. Deze architecten van de Prairie School vertonen in bouwstijl weliswaar veel overeenkomst met de architectuur van Wright, maar onderscheiden zich toch wel degelijk van hem door een meer solide en compactere vorm van bouwen.⁷⁶ De overdreven grote overstekken van Wright werden nauwelijks door hen overgenomen. En eigenlijk geldt dat ook voor de Nederlandse volgelingen van Wright, met uitzondering van het werk van Wouda. In hoeverre Tjeenk een rol gespeeld heeft in het overbrengen van deze informatie blijft echter onduidelijk.

Bij het bezoek aan Sullivan richtte Tjeenk zich niet op de vele bankgebouwtjes die Sullivan in die jaren ontwierp zoals Berlage dat wel gedaan had, maar liet zich nog steeds betoveren door de schepping van o.a. The Guaranty Building. De stelregel *Form follows Function* werd door Tjeenk als een leidraad ter hand genomen en tijdens zijn reis naar het Westen van Amerika in gedachte al aan enige Amerikaanse collega's voorgehouden. Dat Tjeenk tijdens zijn reis contact had met zijn Hollandse vakgenoten staat vast, maar van deze contacten is geen schriftelijk bewijs over. Ook het andere schrift waarvan Tjeenk in zijn dagboek melding maakt en dat hij gebruikt zou hebben om meer vakgerichte notities te maken, is tot op heden spoorloos.

Bij zijn terugkeer in Holland werd pas rond 1915 het eerste ontwerp van Tjeenk tot uitvoering gebracht. In het ontwerp van deze villa te Hilversum, genaamd 'Pineta' is geen enkele aanwijsbare invloed van enig Amerikaans bouwwerk aan te wijzen. Het ontwerp sluit in zijn geheel aan bij de door Engeland geïnspireerde landhuisbouw, die naar Hollandse materialen en behoeften is omgevormd. Veel architecten bedienden zich van deze stijl voor villa's en landhuizen in bosrijke omgeving. Pas bij het ontwerp van de tweede villa die te Zeist werd gebouwd, lijkt iets van zijn Amerikaanse herinneringen terug te komen. De villa, die ook in uiterlijke verschijning weinig met de Amerikaanse architectuur van doen heeft, doopte hij 'Pasadena', naar de buitenwijk van Los Angeles die hij in Amerika om haar architectonische schoonheid zo bewonderde.⁷⁷

In 1918 verbond Tjeenk zich als architect aan de Utrechtse Jaarbeurs. In opdracht van het bestuur ontwierp hij in 1918 enige uitneembare houten gebouwtjes die als tijdelijk huisvesting van deelnemers van de Beurs dienden. Nog dat zelfde jaar ontwierp Tjeenk in samenwerking met de Rotterdamse architect M. Brinkman een permanent gebouw aan het Vredenburg waarin de Jaarbeurs gehuisvest zou worden. Het gebouw moest groter worden dan enig ander gebouw dat ooit in Utrecht gebouwd werd. Brinkman had veel ervaring in het ontwerpen van dergelijke grote projecten. Zowel het beursbestuur als de gemeente Utrecht stelden vele strenge eisen aan het ontwerp. Tjeenk was dan ook meermalen gedwongen het ontwerp aan te passen of te veranderen. Pas in 1921 werd het eerste gebouw aan het Vredenburg uiteindelijk opgeleverd en in gebruik genomen. Het gebouw was ontworpen rondom

Afb. 10. J. de Bie Leuveling Tjeenk, het woonhuis van de architect op het Musemplein te Amsterdam (1925) tijdens de viering van het huwelijk van Koningin Juliana en Prins Bernhard in 1937.

twee lichthoven met in het midden een monumentale trappartij. Elke verdieping werd van een afzonderlijke kleur voorzien, om de bezoeker bij de oriëntatie door het gebouw te helpen. De korte zijde aan de Catharijnebrug werd door een café-restaurant in beslag genomen. Het interieur van dit restaurant werd vormgegeven in de Amsterdamse School-stijl door de Rotterdamse kunstnijveraar Jacques Jongert (1883-1942).

In een bespreking in *De Amsterdammer* van 1 oktober 1921 vergeleek de architect H.J.M. Walenkamp het Jaarbeursgebouw met een warenhuis, met het onderscheid dat het gebouw van Tjeenk eenvoudiger en soberder vormgegeven was. Mede door deze eigenschappen van het gebouw oordeelde Walenkamp zeer positief over dit gebouw en prees het als werkelijk modern want: 'Het echt-moderne schuilt niet in buitenissig- of uitzonderlijkheden. Voor alles openbaart het zich in de doelmatigheid (...).'

Deze doelmatigheid is waarschijnlijk één van de Amerikaanse lessen die Tjeenk in zijn vroege ontwerpen tot uitvoering heeft gebracht. Tijdens zijn reis prees hij meerdere malen de efficiënte wijze van organisatie die te vinden was in verschillende fabrieken, maar bijvoorbeeld ook in het Larkin Building. Hij bewonderde zeer hoe dit doelmatigheidsstreven in de uiteindelijke ontwerpen tot uitdrukking kwam. In uiterlijke verschijningsvorm of ornamentatie is geen duidelijk aanwijsbare invloed van Amerikaanse tijdgenoten aan te wijzen. Tjeenk staat zeker tot het begin van de jaren twintig nog sterk onder invloed van verschillende collega's in Nederland. Zijn stijl houdt het midden tussen het Rationalisme van Berlage en de fantasierijke detaillering van de Amsterdamse School.

Vanaf 1921 tot 1931 vervulde Tjeenk voornamelijk bestuurlijke taken die verband hielden met het architectenvak in de breedste zin van het woord. Zo was hij gedurende deze periode voorzitter van de BNA en van de Tentoonstellingsraad

voor Bouwkunst en Aanverwante Kunsten en werd hem door de Regering meerdere malen opgedragen om als Commissaris-Generaal van de Tentoonstellingscommissie internationale tentoonstellingen te organiseren, zoals die van 1925 en 1937 te Parijs. Ook zette Tjeenk zich actief in op het terrein van de emancipatie van het architectenvak en stelde o.a. een leidraad op voor de honorering van de architect en de verdere rechtsverhoudingen tussen bouwondernemer en architect (1933) en was hij voorzitter van de honorariumcommissie van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst.

Gedurende deze drukke periode kwamen niet veel ontwerpen van zijn tekentafel. Maar die ontwerpen die het licht wel zagen, laten voor de eerste keer iets van een Amerikaanse invloed zien. Het meest bekende voorbeeld waaraan de Amerikaanse invloed ten grondslag ligt is het ontwerp van het eigen woonhuis van de architect aan het Musemplein te Amsterdam uit 1925. In deze villa van imposante afmetingen is de invloed van de Prairie School zeker te herkennen. Met name de overhangende daklijsten, het balkon en de ingangspartij doen denken aan de verschillende landhuizen van bijvoorbeeld Griffin of Wright. Ook de overgang van architectuur naar natuur, de tuin, die door middel van bloembakken op verschillende hoogten vormgegeven werd, doet denken aan de werkwijze van de architecten van de Prairie School.⁷⁸ Het woonhuis is echter geen slaafse navolging van de stijl van Wright te noemen, zoals dat bij tijdgenoten als Jan Wils en H. Wouda wel het geval is. Ook in dit ontwerp bracht Tjeenk de Amerikaanse invloed en de Hollandse traditie tot een synthese, die ook door andere tijdgenoten zoals W.M. Dudok, nagestreefd werd.

Tjeenk was als Chef van de Technische Dienst van de Jaarbeurs vanaf 1918 verantwoordelijk voor alle ontwerpen voor toekomstige gebouwen. Er werden uiteindelijk drie uitbreidingen door hem ontworpen. De eerste, ontworpen in 1928 en uitgevoerd in 1930, is zeer interessant en toont op de meest duidelijke manier de invloed van Wright. Het exterieur van deze uitbreiding laat enige bij Wright zeer veelvuldig voorkomende motieven zien zoals de nadruk op de horizontale lijnen (d.m.v. raamindeling en daklijsten) in het algehele ontwerp en het accent op de ingangspartijen door middel van sterk uitkragende bouwelementen. Maar vooral in het interieur valt de overeenkomst met het Larkin Building van Wright op dat Tjeenk in zijn reisdagboek zo boeiend beschreven heeft.

In zijn latere ontwerpen, voor o.a. de Jaarbeurs, de Koninklijke Fabriek van F.W. Braat te Delft en het pakhuis 'De Zwijger' in de haven van Amsterdam sloeg Tjeenk een geheel andere richting in. Deze ontwerpen lijken meer door de functionalistische bouwkunst beïnvloed te zijn geweest. Met name het laatstgenoemde gebouw uit 1933 oogstte in zijn tijd veel lof en werd in meerdere overzichtswerken van de toenmalige hedendaagse architectuur afgebeeld.⁷⁹ Het pakhuis werd geroemd door de toepassing van de moderne constructie-methoden. Het gebouw heeft een dragend skelet van gewapend beton met zeer geprononceerde uitkragende balken die de muurvlakken van baksteen dragen. Voor de firma Braat, een belangrijke leverancier van onder andere stalen kozijnen, ont-

wierp Tjeenk een gebouw waarin de producten van deze firma in zowel het exterieur als het interieur in ruime mate toegepast zijn.

De laatste grote opdracht van Tjeenk betrof de verbouwing van het Paleis Soestdijk, die hij samen met A.J. van der Steur (1893-1933) uiteindelijk in 1936 tot uitvoering bracht. Toen in 1940 aan Tjeenk opgedragen werd om voor de Wereldtentoonstelling te Rome het terrein ter plekke te bekijken en een kostenberekening voor het tentoonstellingsgebouw te maken, vertrok hij zoals gewoonlijk met het doel om de Nederlandse bouwkunst in het buitenland bekendheid te geven en om haar te dienen. De oorlog overviel Tjeenk echter op de terugweg naar Holland toen hij in Parijs was. Tjeenk overleed ten gevolge van een ongeval in deze stad in 1940.

Noten

- 1 T.A.P. van Leeuwen, 'The Method of Ariadne: Tracing the Lines of Influence between some American Sources and their Dutch Recipients' in: A.R.E. de Heer & M.C.C. Kersten (red.), *Bouwen in Nederland* (Leids Kunsthistorisch Jaarboek 3), Delft 1985, pp. 239-264.
- 2 Het reisdagboek is in het bezit van de familie H.F.J. de Bie Leuveling Tjeenk te Oegstgeest. Ik wil de heer en mevrouw De Bie Leuveling Tjeenk bedanken voor het ter beschikking stellen van het manuscript. Verder gaat mijn dank uit naar dr. T.A.P. van Leeuwen en prof. dr. M. Bock die mij op een stimulerende wijze van essentiële informatie voorzien hebben.
- 3 Zie voor meer informatie: A. v.d. Woud, (e.a.), *Americana. Nederlandse architectuur, 1880-1930*. 1975; L.K. Eaton, *American Architecture comes of Age*. (Cambridge, Mass., 1971); N. Pevsner, 'Frank Lloyd Wright's Peaceful Penetration of Europe' in: D. Sharp, ed. *The Rationalists. Theory & Design in the Modern Movement*. Londen (1978), pp. 34-41; C. Vernon, 'Berlage in America: The Prairie School as "The New American Architecture"' in: J. Molema, *The New Movements in the Netherlands, 1924-1936*. Rotterdam (1996), pp. 131-152 en H. Kief-Niederwöhrmeier, *Frank Lloyd Wright und Europa. Architekturelemente, Naturverhältnis, Publikationen, Einflüsse*. Stuttgart 1983.
- 4 Kuno Francke (1855-1930) was in de periode 1884-1917 verbonden als professor voor Duitse literatuur- en cultuurgeschiedenis aan de Harvard University te Cambridge Mass. Hij streefde in zijn werk naar een krachtige versterking van de culturele banden tussen Duitsland en Amerika. Het contact tussen Wasmuth en Wright werd waarschijnlijk gelegd en onderhouden door architect en stedenbouwkundige Bruno Möhring. Möhring had al in 1904 de bouwwerken van Wright in Amerika bestudeerd.
- 5 Zie de introductie van Grant Carpenter Manson in: *The Early Works of Frank Lloyd Wright. The "Ausgeführte Bauten" of 1911*. New York (Repr. ed. 1911), 1982.
- 6 F.L. Wright, 'To Holland' *Catalogus Frank Lloyd Wright*. Rotterdam 1952.
- 7 Bruno Zevi voert in zijn *Towards an Organic Architecture* aan dat het Fricke House van Wright uit 1902 de meeste invloed op Europese architecten uitgeoefend heeft, waarschijnlijk omdat de muren van dit huis van stuc voorzien waren. Juist dit stucwerk werd abusievelijk door onder anderen J.J.P. Oud en R. van 't Hoff voor beton aangezien. In Nederland waar de baksteen het belangrijkste bouw materiaal bleef gedurende de eerste helft van de 20ste eeuw, moeten andere bouwwerken zoals het Robie House (1909) en het Larkin Building (1904) m.i. meer invloed gehad hebben.
- 8 J.J.P. Oud waarschuwde in zijn essay 'Der Einfluss F.L. Wright auf die Architektur Europas' (opgenomen in: *Holländische Architektur*. 1926) voor de ziellose imitatie van de stijl van Wright. Wright wordt voorgesteld als een Rattenvanger van Hamelen die met zijn betoverende kwaliteiten de Europese architecten achter zich aanlokt. Zijdelings wijst Oud erop dat de gebouwen die in Europa in de sfeer van Wright tot stand zijn gekomen in uiterlijke verschijningsvorm evenveel schuldig zijn aan Wright als aan het in Kubisme van Europa. Ook Zevi uit een soortgelijke bedenking met betrekking tot de navolging van Wright in Europa in *Towards an Organic Architecture*.
- 9 F.L. Wright, 'To Holland'. *Catalogus Frank Lloyd Wright*. Rotterdam 1952.
- 10 De zeven afleveringen van *Wendingen* getiteld 'The Life-Work of the American Architect Frank Lloyd Wright' bevat naast het artikel 'In the Cause of Architecture' van Wright ook bijdragen van onder anderen H.Th. Wijdeveld, L. Mumford, H.P. Berlage, J.J.P. Oud en L.H. Sullivan. In 1931 organiseerde Wijdeveld de eerste tentoonstelling van het werk van Wright in Nederland (Stedelijk Museum Amsterdam 9-31 mei 1931).
- 11 Hij leest o.a. 'een boekje over stedenbouw' waarmee Tjeenk waarschijnlijk *Der Städtebau nach seinen künstlerischen Grundsätzen* van de Weense hoogleraar en architect Camillo Sitte uit 1889 bedoelt. Ook Berlage las dit werkje ter voorbereiding van zijn reis naar Amerika.
- 12 Welk boekje Tjeenk gelezen heeft, is niet met zekerheid te zeggen. In 1912 verscheen van H.P. Berlage zijn *Een drietal lezingen in Amerika gehouden* en het artikel 'Voordracht over Amerika' in *Architectura*. Hoewel dit laatste artikel een uitvoerig betoog over het werk van Wright bevat is het zeker niet een boekje te noemen. De *Amerikaanse reishervindingen* van Berlage werden pas een jaar later gepubliceerd. In 1910 verscheen bij de Duitse uitgever Wasmuth de omvangrijke publicatie *Ausgeführte Bauten und Entwürfe von Frank Lloyd Wright*. Eén jaar voor de reis van Tjeenk verscheen bij dezelfde uitgever een kleine, relatief goedkope editie van ditzelfde werk getiteld *Frank Lloyd Wright, Chicago, Ausgeführte Bauten* verlucht met vele foto's en een voorwoord van de Engelse architect Charles Robert Ashbee (1863-1942) getiteld: 'Frank Lloyd Wright: A Study and an Appreciation'. Ashbee had Wright in Amerika bezocht in 1901. Waarschijnlijk heeft Tjeenk deze uitgave tot zijn beschikking gehad.
- 13 Wright had in 1909 zijn gezin en praktijk door huwelijksmoeilijkheden verlaten en was samen met zijn vriendin Mamah Borthwick Cheney naar Europa gereisd. Deze reis was 'a perfect picture of Bohemian immorality and irresponsibility with a hundred percent American cast.' Zie: E. Kaufmann, 'Crises and Creativity: Frank Lloyd Wright, 1904-1914'. *The Journal of the Society of Architectural Historians* vol. xxv, no. 4.
- 14 Zoals bijvoorbeeld het William Kissam Vanderbilt House door Richard Morris Hunt (1828-1895) uit 1879-1881. De huizen aan Fifth Avenue werden ook wel 'Millionair's Row' genoemd.
- 15 Singer Building van architect Ernest Flagg (1857-1947) uit 1906-08 had als blikvanger een Mansardedak als bekroning.
- 16 Waarschijnlijk het bekende Woolworth Building van architect Cass Gilbert (1859-1934) dat in 1913 gereedkwam. Goldberger noemt het 'the masterpiece of this eclectic age in New York'. Het gebouw was tussen 1913 en 1929 het hoogste gebouw van de wereld. Tjeenk zou later dit gebouw bezoeken.
- 17 Charles Follen McKim (1847-1909), William Rutherford Mead (1846-1928) & Stanford White (1853-1906). McKim studeerde aan de École des Beaux Arts te Parijs en werkte samen met White op het bureau van H.H. Richardson. McKim associeerde zich later met Mead en White tot een zelfstandig bureau. Zij putten in de beginperiode vooral inspiratie uit de gebouwen in de 'Colonial Style' terwijl later andere historische stijlen zoals die van de Renaissance meer gingen overheersen.
- 18 Pennsylvania Railroad Terminal gebouwd tussen 1906-10 in Neo-

- Klassieke stijl. De monumentale stationshal is uitgevoerd in staal en glas en de ontvangsthal is inderdaad gemodelleerd naar het tepidarium van de Thermen van Caracalla te Rome. 'Esthetically considered (...) the finest element in the Pennsylvania station is the train hall.' – L. Mumford. *Sticks & Stones A Study of American Architecture and Civilisation*. New York (1955), p. 139.
- 19 De New York Public Library naar ontwerp van John M. Carrère (1858-1911) en Thomas Hastings (1860-1929) uit 1898-1911 werd opgericht in 1895. In deze bibliotheek werden de Astor Library, Lenox Library en Tilden Trust samengebracht. Terwijl Tjeenk de New York Public Library roemt, betoogt Mumford in zijn *Sticks & Stones* dat de grote ruimten in de bibliotheek, in tegenstelling tot die in het (Pennsylvania) station niet goed functioneren: 'it is nothing but a nuisance, since it both increases the amount of noise and diminishes the amount of space for reading rooms.' Ook Berlage bekritiseerde het gebouw in zijn *Amerikaansche reisherinneringen*, al liet hij zich wel positief uit over de inrichting van het gebouw.
  - 20 Teunis J. van der Bent (1863-1936) was in 1885 te Delft afgestudeerd en twee jaar later bij de firma van McKim, Mead & White in dienst gekomen. Hij was binnen de firma speciaal belast met de planning, constructieberekening en vraagstukken van bouwkundige aard. Hij werd in 1909 als partner in de firma opgenomen.
  - 21 Het gebouw voor de Bankers Trust Company van architectenbureau S.B. Parkman Trowbridge (1862-1925) & Goodhue Livingston (1867-1951) uit 1909-1912. Het gebouw was een 'rehandling of the Campanile of Venice (...) with its blank pyramidal roof surmounting its many-windowed shaft.' (M. Schuyler, *American Architecture and Other Writings*, p. 609). Tjeenk heeft dus één van de twee architecten van het gebouw ontmoet.
  - 22 Laurnee Smith Butler (nadere gegevens over deze architect zijn onvindbaar).
  - 23 The University Club door het architectenbureau Holabird and Roche uit 1909 was duidelijk op de Middeleeuwse bouwkunst geïnspireerd. Het architectenbureau van Wiliam Holabird (1854-1923) and Martin Roche maakte grote naam met het ontwerp van het Tacoma Building (1887-1889). Dit gebouw was weliswaar niet de eerste skyscraper die werd opgetrokken met een stalen frame (de constructie werd uit gietijzeren balken gemaakt) maar wordt toch als het eerste voorbeeld van een gebouw met 'the riveted skeleton' beschouwd. (Zie: W. Andrews, *Architecture, Ambition & Americans*. New York (1955), p. 210).
  - 24 The Metropolitan Life Insurance Company Building (gebouwd tussen 1890-1894) en de uitbreiding met de vleugels en toren uit 1905-1909 werd ontworpen door Napoleon Eugene LeBrun (1821-1901) & Sons. De zonen waren Michael (gestorven 1913) en Pierre L. LeBrun (1846-1924). Beiden werkten mee aan de Metropolitan Life Tower.
  - 25 The University Club door McKim, Mead & White uit 1900 aan de Fifth Avenue was geïnspireerd op het 15de-eeuwse Palazzo Ricardi in Florence. Het was 'undoubtedly the finest clubhouse in the world and the prototype for the many clubs which followed it' volgens T.E. Tallmadge in zijn *The Story of Architecture in America*. New York (1966), p. 241.
  - 26 Het Municipal Building van het architectenbureau McKim, Mead & White werd uiteindelijk in 1913 geopend.
  - 27 De Trinity Church van architect Richard Upjohn op de hoek Broadway en Wall Street was zelfs tot 30 jaar na de oplevering in 1846 het hoogste gebouw in de skyline van New York.
  - 28 Wainwright Parish (1867-1941), werkte onder de firma van Schroeder & Parish samen met de architect J. Langdon Schroeder. Het meest bekende bouwwerk van deze firma was The Household Arts and Thompson Building op het Barnard College te New York.
  - 29 J.A. van Straaten (1862-1920) werkte in Amerika tijdens de periode 1883-92 onder andere in Boston. Hij was de architect van het hoofdkantoor Piëtas te Utrecht in neo-romaanse stijl (1905), hetgeen op de invloed van Richardson en met name zijn ontwerp voor de Albany City Hall uit 1880-1882 zou kunnen duiden.
  - 30 J. Langdon Schroeder. Zie noot 28
  - 31 Uiteindelijk in 1913 afgebouwd was dit gebouw van architect Cass Gilbert het hoogste gebouw van New York. De uiteindelijke kosten liepen op tot 13,5 miljoen dollar en deze werden contant voldaan door de opdrachtgever F.W. Woolworth. Het gebouw werd opgetrokken in een quasi gotische stijl. De gotische decoratie versterkte het opwaartse karakter van de bouwmassa. De combinatie van de decoratie en van de bouwmassa is zo uniek dat de Woolworth Building nu nog steeds tot één van de meest opzienbarende skyscrapers van New York wordt gerekend.
  - 32 Equitable Life Assurance Building uit 1868-70 van Gilman, Kendall & Post. In dit gebouw van zeven en een halve verdieping hoog werd voor de eerste keer in de geschiedenis een lift voor bedrijfsdoeleinden aangebracht. Het gebouw brandde op 9 januari 1912 gedeeltelijk uit. De uitgebrande resten werden kort daarop afgebroken en de grond werd voor een recordbedrag van 33,5 miljoen gulden verkocht. In 1915 verrees op dezelfde plek The Equitable Building van 36 verdiepingen ontworpen door Ernest R. Graham.
  - 33 Hotel McAlpin uit 1912 en werd nabij het Pennsylvania Station gebouwd. De kamers in het hotel waren zeer luxe uitgevoerd maar toch goed betaalbaar.
  - 34 John Hubbard Sturgis (1834-1918) vormde samen met Charles E. Brigham (gestorven 1925) een architectenbureau in Boston. Zij ontwierpen o.a. The Old Museum of Art (1876-78) van Boston.
  - 35 Het is vreemd dat Tjeenk beide namen fout spelt. De werken die bedoeld worden zijn: K. Sluysterman, *Oude binnenhuizen in Nederland* uit 1908 en J.J. van Ysendijck, *Documents classés de l'art dans les Pays Bas du Xme et XVIIIe siècle* uit 1880-89.
  - 36 First National Bank te Boston. Verder geen gegevens bekend.
  - 37 The First Church of Christ, Scientist (Mother Church) werd door Charles S. Brigham en Solon Spencer Beman (1853-1914) in samenwerking met de firma Coveney & Bishee ontworpen in 1903 en gebouwd in de periode 1904-06. Het gebouw met zijn grote koepel diende als uitbreiding van de oudere kerk uit 1893-1894. Het nieuwe gebouw stond in de volksmond bekend als 'The Extension'.
  - 38 Van origine Duitse Reisingids die uitgegeven werden door Karl Baedeker (1801-59). De eerste gids over Amerika verscheen in 1893. Tjeenk maakte gebruik van de 4de editie uit 1909. (*The United States with Excursions to Mexico, Cuba, Porto Rico and Alaska*). Zie voor het oordeel van Berlage over The National Capitol (architecten: W. Thornton, S. Hallet, B.H. Latrobe, e.a.): *Amerikaansche reisherinneringen* p. 28.
  - 39 Louis Henry Sullivan studeerde aan het Massachusetts Institute of Technology en bij de architect Jenney. Na een verblijf te Parijs associeerde Sullivan zich met de architect Dankmar Adler (1844-1900).
  - 40 Tjeenk bedoelt The Guaranty (nu Prudential) Building, die Adler en Sullivan in 1894-95 in Buffalo bouwden. Het gebouw bestaat uit 13 verdiepingen en wordt nu nog steeds beschouwd als het meesterwerk van Sullivan. Dit gebouw had een smaakvol gedecoreerde kroonlijst en opengewerkte basis welk het gebouw de lucht in leek te duwen. Dit maakte de Guaranty Building de eerste skyscraper in de Amerikaanse geschiedenis die de indruk wekte van een werkelijk omhoogrijzende toren. 'The Guaranty thus seems at once to represent the triumph of soaring, cohesive Chicago skyscraper design and to prefigure the skyscrapers of the International Style.' [P. Goldberger, *The Skyscraper*. New York 1982.].
  - 41 Het administratiegebouw van de Larkin Factories te Buffalo, N.Y. uit 1903 is voor de Nederlandse architecten een van de meest invloedrijke bouwwerken van Wright geweest. Vooral de toepassing van het bouwbeeldhouwwerk in het gehele ontwerp vond veel navolging in de Nederlandse bouwwereld.
  - 42 Tegenwoordig lopen de meningen hierover nogal uiteen. Goldberger bepaalt in zijn boek *The Skyscraper* eigenlijk drie beginpunten van de skyscraper, namelijk: The Home Insurance Building van William

- LeBaron Jenney (1832-1907) uit 1883-85 (stalen skelet met liften), The Monadnock Building van Daniel H. Burnham (1846-1912) & John Wellborn Root (1850-1891) uit 1889-91 (geen staalskelet maar wel 'Tall, every inch of it all' zoals Sullivan schreef) en The Equitable Building van Gilman, Kendall & Post uit 1870 (het eerste gebouw uitgevoerd met een lift). Alleen het laatste gebouw bevond zich niet in Chicago maar in New York. Cf. P. Goldberger, *The Skyscraper*, New York 1982, pp. 17-34.
- 43 Architect Robert C. Berlin (1851-1937) was zeer bekend in Chicago waar hij samen met Percy Swern een architectenbureau had. Berlage kende Berlin nog uit zijn studietijd aan het Polytechnikum te Zürich waar zij beiden lessen volgden van Gottfried Semper. Berlin werd later een actief lid van de City Planning Commission van Chicago.
  - 44 Irving K. Pond (1857-1939) doorliep de ingenieursopleiding aan de University of Michigan en werkte o.a. op het bureau van LeBaron Jenney en later bij Solon S. Beman. Pond was voorzitter van de American Institute of Architects van 1910 tot 1911.
  - 45 Waarschijnlijk wordt hier door Tjeenk The Home Life Insurance Building van William LeBaron Jenney uit 1883-1885 bedoeld. Dit gebouw introduceerde het staalskelet voor de skyscraperbouw en herbergde ook enige liften. Het is echter niet met volle overtuiging te zeggen dat dit gebouw de eerste Amerikaanse skyscraper uit de Amerikaanse geschiedenis is geweest. (Zie noot 42).
  - 46 Namelijk The Monadnock Building van Burnham & Root uit 1891.
  - 47 Waarschijnlijk heeft Tjeenk de naam van deze architect niet goed verstaan. Waarschijnlijk heeft hij Richard E. Schmidt (1865-1958) bij Pond ontmoet, die als lid van The Chicago School Tjeenk met medeleden van deze stroming in contact heeft gebracht.
  - 48 Walter Burley Griffin (1876-1937) werkte in de periode 1902-1907 in de studio van Wright te Oak Park en was bevriend met Louis Sullivan. Griffin wordt gerekend tot een van de drie belangrijkste architecten van de zg. Prairie School, een groep die veel invloed onderging van Wright en zich voornamelijk met villabouw bezighield. Griffin verwierf grote bekendheid met zijn bekroonde prijsvraagontwerp voor de stad Canberra in Australië. Het merendeel van zijn bouwwerken zou uiteindelijk in Australië en India tot stand komen. De afkeer van Griffin tot Wright was zeker wederzijds. Wright had zeer veel moeite om het succes of de eigen inzichten van zijn leerlingen of opvolgers te accepteren. In meerdere gevallen viel hij deze groep dan ook aan, zoals in zijn artikel *In the Cause of Architecture* van 1914. Zie ook: J.F. O'Gorman, *Three American Architects. Richardson, Sullivan, and Wright*. Chicago, (1991), pp. 133-159. Ook Berlage bezocht Griffin tijdens zijn reis door Amerika.
  - 49 Eliel Saarinen (1873-1950), de Finse architect die met zijn ontwerp voor de prijsvraag voor de Chicago Tribune Building (1922) weliswaar geen eerste prijs behaalde maar met het ontwerp wereldwijd beroemd werd en voor de ontwikkeling van de skyscraperstijl van de jaren twintig zeer beeldbepalend is geweest. De derde prijs voor de prijsvraag voor Canberra werd toegekend aan A. Agache te Parijs.
  - 50 Marion Mahon(e)y (1871-1962) vormde samen met Griffin, met wie zij in 1911 in het huwelijk trad en Barry Burne in de periode 1907-1910 een architectenbureau. Mahony wordt ook tot de Prairie School gerekend. Zij werkte in de Oak Park periode gedurende 11 jaar als assistente van Wright. Bijna alle tekeningen voor de Wasmuth uitgave van het werk van Wright werden door haar getekend. Mahony ontwierp samen met Wright o.a. het David M. Amberg House te Grand Rapids (1909-1910) en het Robert Mueller House te Decatur (1909-1911). Mahony was ook verantwoordelijk voor het merendeel van de presentatietekeningen van haar echtgenoot Griffin. Zie H.A. Brooks, *The Prairie School. Frank Lloyd Wright and his Midwest Contemporaries*. Toronto, Buffalo, (1972) & M.F. Peisch, *The Chicago School of Architecture. Early Followers of Sullivan & Wright*. Londen, (1965).
  - 51 Henry Hobson Richardson, een van de vaders van de moderne bouwkunst in Amerika, vergelijkbaar met P.J.H. Cuypers in Nederland.
  - 52 De architect Dwight Heald Perkins (1867-1941) werkte rond 1900 enige jaren samen met Wright voor o.a. het ontwerp van het All Souls Building en het Abraham Lincoln Centre te Chicago (1903-1905). Perkins wordt nu tot de Prairie School gerekend. Na de samenwerking met Wright vormde hij samen met William K. Fellows en John L. Hamilton een firma te Chicago. Perkins die vooral in scholenbouw gespecialiseerd was, werd in 1905 benoemd tot hoofdarchitect van de Chicago Board of Education. In deze periode, die tot 1910 duurde, bouwde het bureau o.a. de Carl Schurz High School, een meesterwerk en modelvoorbeeld van de late stijl van de Chicago School.
  - 53 Hugh M.G. Garden (1873-1961) was sinds 1907 geassocieerd met Richard E. Schmidt (1865-1958) en Elgar Martin (1871-1951). Tot het vroege werk van dit bureau behoort The Cosmopolitan State Bank te Chicago. Grote bekendheid verwierf het bureau zich met het ontwerp van het Montgomery Ward Warehouse te Chicago (1906-1908), toen het grootste gebouw van de Chicago School dat opgetrokken werd met een skelet van gewapend staal.
  - 54 Wright keerde in 1911 terug van een reis door Europa en verplaatste bij terugkeer in Amerika zijn architectenbureau van Oak Park naar het Taliesin-complex in Spring Green, Wisconsin. Tjeenk zou Wright later niet meer ontmoeten.
  - 55 Daniel Hudson Burnham (1846-1912) en Edward H. Bennett (1874-1954) waren de ontwerpers van het stedenbouwwerk van Chicago uit 1909. 'It's the first comprehensive metropolitan plan prepared for an American city, organic and three-dimensional' volgens C.W. Condit, *The Chicago School of Architecture* (1964).
  - 56 Berlage noemde Sullivan de voorganger van de moderne architectuur in Amerika, maar bekritiseerde hem toch als volgt: 'Hij is daarbij een voortreffelijk decorateur, al valt het niet te ontkennen, dat hij daarvan wel wat al te veel misbruik heeft gemaakt. Want vele gebouwen, die ik van hem zag zijn letterlijk overladen met ornament (...).' Zie H.P. Berlage, *Amerikaanse reisherinneringen*. Rotterdam, 1913, pp. 33-34. Amerikaanse collega's, zoals bijvoorbeeld Burnham, bewonderden Sullivan juist vanwege zijn manier van decoreren maar vroegen zich af of zijn architectuur wel zo bewonderenswaardig was.
  - 57 De stelregel 'Form follows Function' werd door Sullivan geïntroduceerd in zijn essay *The Tall Office Building Artistically Considered* uit 1896 en is door de geschiedenis heen, o.a. door de Functionalisten, menigmaal onjuist geïnterpreteerd. Bruno Zevi verduidelijkt dit met: 'By function, however, he (=Sullivan) never meant merely something mechanistic and utilitarian but the sum of all the intellectual, emotional and spiritual as well as material activities which should go on in a building' in: B. Zevi, *Towards an Organic Architecture*. Londen 1950, p. 84. Zie ook: T.A.P. van Leeuwen, *The Skyward Trend of Thought*. 's Gravenhage 1996, pp. 119-120.
  - 58 Wellicht het geschriftje *What is Architecture? A Study in the American People of to-day*, waarvan ook Berlage melding maakt in zijn reisherinneringen. Misschien betreft het hier ook *The Kindergarten Chats* uit 1901.
  - 59 Van den Arend. Over deze Nederlandse architect in Amerika is mij verder niets bekend.
  - 60 Gottfried Semper (1803-1879). Eén van de meeste bekende Duitse architecten uit het midden van de 19de eeuw. Met zijn boek *Der Stil in den technischen und tektonischen Künsten oder praktische Ästhetik*. (1861-1863) had hij veel invloed op het architectonisch denken van de 19de eeuw.
  - 61 Eugène-Emmanuel Viollet-le-Duc (1814-1879) genoot vooral bekendheid als restauratiearchitect van historische bouwwerken in Frankrijk en was grotendeels verantwoordelijk voor de herontdekking van de Gotiek en de herintreding van de met deze stroming samenhangende bouwprincipes in de bouwkunst van zijn tijd. Zijn ideeën over bouwkunst werden door hem vastgelegd in de *Dictionnaire raisonné de l'architecture française* (1854-68) en de *Entretiens sur l'architecture* (1863-72).

- 62 De architect Glenn Brown (1854-1932) was 'Secretary-Treasurer' van de American Institute of Architects in de periode 1899-1913 en werkte samen met zijn zoon Bedford in een architectenpraktijk.
- 63 Alfred Faist Rosenheim (1859-1943) was sinds 1903 werkzaam in Los Angeles. Hij was de architect van o.a. The H.W. Hellman Building uit 1905 op de hoek Spring en 4th Avenue ('A typical, respectable but not inspired, Beaux Arts loft building'), The Hamburger Department Store en The 2nd Church of Christ, Scientist (1905-1910) alle te Los Angeles.
- 64 Pasadena, een buitenwijk van Los Angeles, kan voor de bouwkunst in de eerste helft van de twintigste eeuw vergeleken worden met het Oak Park nabij Chicago. Terwijl in Oak Park vooral de huizen van Wright de aandacht trokken, waren het de villa's van de gebroeders Charles Sumner en Henry Mather Greene die het beeld van Pasadena bepaalden. Greene and Greene architecten bouwden in totaal tien huizen in Pasadena, waaronder twee meesterwerken: het Blacker House uit 1906 en het D.B. Gamble House uit 1908-1909. In de huizen is de invloed van Richardson, de 'Shingle-style' en de Japanse bouwkunst te onderkennen. Andere architecten die actief waren in Pasadena waren Alfred Heineman, R.E. Williams, Frederick L. Roehrig en Timothy Walsh.
- 65 Tjeenk doet hier op een interview met Cuypers ter ere van zijn 85ste verjaardag in de rubriek 'Onder de mensen' in de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* van 21 juni 1912. Er ontstond in de architectenwereld enige commotie naar aanleiding van de uitspraak van Cuypers over de moderne inzichten van Berlage m.b.t. de bouwkunst: 'Berglage?... Berglage is op één punt mis: hij wil nieuwe vormen vinden! En dat gaat niet aan (...)' . Zowel Jan Gratama als K.P.C. de Bazel reageerden in het *Bouwkundig Weekblad* fel tegen deze uitspraak. 'Wie zoo oordeelt, begrijpt van de moderne bouwkunst en van Berglage niets. Door te zeggen dat, Berglage beheerst wordt door de *zucht naar originaliteit*, beledigt dezen ernstigen en eerlijken hervormer ten diepste' betoogde Gratama.
- 66 John Galen Howard (1864-1931) werd opgeleid in de Beaux-Arts traditie en was vervolgens enige jaren werkzaam op het bureau van Richardson. Hij vertrok in 1901 uit New York en werd aangesteld als de architect van de campus van de University of California in Berkeley en werd later zelfs tot 'First Head of the Department of Architecture' en tot 'Dean of California's School of Architecture' aan deze universiteit benoemd. Samen met Frederick Meyer en John Reid, Jr. wordt hij gerekend tot de 'City Beautiful Movement' en vanuit de principes van deze beweging ontwierpen zij in 1912 een plan voor het centrum van San Francisco. Onderdeel van dit plan, dat tussen 1919 en 1933 uitgevoerd werd, was o.a. de City Hall (architecten Bakewell & Brown, 1912-1915), The Civic Auditorium en het State Building. Zie voor meer informatie over Howard: J. Draper, 'The Ecole des Beaux-Arts and the Architectural Profession in the United States: The Case of John Galen Howard' in: S. Kostof, ed., *The Architect. Chapters in the History of the Profession*. New York 1977.
- 67 De Panama-Pacific Exposition werd in 1915 te San Francisco gehouden ter ere van de opening van het Panama kanaal. Op het tentoonstellingsterrein waren de meest vooraanstaande gebouwen The Palace of Fine Arts van architect Bernard Maybeck, The Court of Flowers (in gemengd Italiaanse/Spaanse Renaissance stijl ontworpen door George W. Kelham) en The Court of Ages (ook wel 'Of Abundance' genoemd) dat opgetrokken werd in de stijl van de Spaanse Renaissance door Louis Christian Mullgardt (1866-1942). De tentoonstelling gold als een hoogtepunt van het Eclecticisme in Amerika. Tjeenk zette in 1913 te Colombo zijn herinneringen aan de voorbeschouwing aan deze expositie op papier en publiceerde deze in het *Bouwkundig Weekblad* in 1915. Hij concludeerde: 'Maar waar dus de hoofdgebouwen den tijd niet juist zullen uitdrukken, daar bestaat toch nog hoop (...) en Europa kan nu nog aan Amerika leeren, dat de Klassieken en de Renaissance niet gecopieerd moeten worden.' Het Nederlandse paviljoen werd ontworpen door Willem Kromhout (1864-1940) in samenwerking met Hermann Rosse, die voor de aankleding van het interieur verantwoordelijk was. Als adviserende architecten ter plekke traden Ward & Blohme op.
- 68 Frederick H. Meyer (1872-1961). Architect van Duitse afkomst. Hij was 'director of Art in the Stockton Schools' en verhuisde rond 1902 naar San Francisco. Sinds 1907 was hij hoofd van de California College of Arts and Crafts. Zie noot 66.
- 69 Charles F. Whittlesey (1867-1941) ontving zijn opleiding op het bureau van Louis Sullivan te Chicago. Hij was de architect van o.a. The Wentworth Hotel (1906-1913) en The Walker House (1906). Whittlesey werd voornamelijk bekend door het ontwerpen van spoorwegstations en -hotels in het Zuidwesten van Amerika in de 'Mission Style'.
- 70 Daniel H. Burnham bouwde samen met John Wellborn Root (1850-1891) onder andere The Flatiron Building (1903) te New York. Burnham had zijn kantoor in The Railway Exchange Building te Chicago, dat door hem ontworpen was in 1903-1904. Burnham was de eerste Amerikaanse architect die zijn bureau op een corporatieve wijze georganiseerd had.
- 71 Frank Lloyd Wright, 'Untitled note', *The Architectural Record* 32 (Aug. 1912), p. 184. In hetzelfde nummer sprak Cass Gilbert in het artikel 'Daniel Hudson Burnham, An Appreciation' juist zeer positief over de overleden architect.
- 72 George W. Kelham (1871-1936) studeerde onder andere aan de École des Beaux-Arts te Parijs en was later werkzaam als tekenaar op het bureau van Trowbridge & Livingston en was belast met de uitvoering van het Palace Hotel te San Francisco (1906). Hij was voorzitter van de architectuurcommissie van de Panama-Pacific tentoonstelling in de periode 1912-1915 en ontwierp ook een van de gebouwen voor deze tentoonstelling.
- 73 Edward H. Bennett (1874-1954). Zie noot 55.
- 74 John Reid, Jr. (?-?) studeerde aan de École des Beaux-Arts te Parijs en was een van de eerste leerlingen van Howard. Zie noot 66.
- 75 Zie o.a. T.A.P. van Leeuwen, 'Zwervende en toch thuis' in: A. v.d. Woud, (e.a.), *Americana. Nederlandse architectuur, 1880-1930*. 1975, pp. 78-79 en Idem, 'The Method of Ariadne: Tracing the Lines of Influence between some American Sources and their Dutch Recipients' in: A.R.E. de Heer & M.C.C. Kersten (red.), *Bouwen in Nederland* (Leids Kunsthistorisch Jaarboek 3), Delft 1985, pp. 239-264.
- 76 Zie voor de terminologie en inhoud van het begrip Prairie School en Chicago School: H. Allen Brook, 'Chicago School: Metamorphosis of a Term', *Journal of the Society of Architectural Historians* vol. xxv, no. 2, p. 115-118. 'The Prairie School was an architectural movement which took place in the American Midwest between 1900 and 1916 and was manifest primarily, though not exclusively, in residential architecture. It commenced under the inspiration of Louis Sullivan and was given direction and impetus by Frank Lloyd Wright whose architectural designs were the most important, though not the sole, influence in establishing the formal basis of the school.' [Cursivering K.v.O.].
- 77 Verder ontwierp Tjeenk enkele villa's in Hilversum. Wolfheze. Werkhoven, Schagen en een school te Utrecht. Alle verdere gegevens over deze villa's ontbreken.
- 78 De bouwgrond voor het huis werd in 1913 aangekocht. Door de tussenkomst van de Wereldoorlog van 1914-1918, werd met de bouw van het huis pas rond 1920 begonnen. Als er toch een voorbeeld voor het woonhuis van Tjeenk aangewezen moet worden dan zou dat het Mary Bovee House te Evanston, Illinois van Walter Burley Griffin uit 1907 moeten zijn. De invloed van Griffin op zijn Nederlandse tijdgenoten verdient m.i. meer aandacht te krijgen en onderwerp voor een serieuze studie te worden.
- 79 O.a. in A. Eibink, (e.a.) *Hedendaagsche architectuur in Nederland*. Amsterdam 1937; Cat. *Nederland bouwt in baksteen*. Rotterdam 1941; J.G. Wattjes & F.A. Warners. *Amsterdams bouwkunst en stadsschoon*. Amsterdam 1943.